

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Μηνιαία Έπιθεώρηση • Ιούλιος - Αύγουστος 2003 • τεύχος 113 • € 4

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ
Μηνιαία Έπιθεώρηση
Ιούλιος - Αύγουστος 2003
τεύχος 113 • 4 €

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ

Έλλάδα

Έτήσια (12 τεύχη): 40 €

Έξαμηνιαία (6 τεύχη): 20 €

Φοιτητική (12 τεύχη): 30 €

Όργανισμοί, τράπεζες κλπ.: 60 €

Ευρώπη, Κύπρος

Έτήσια (12 τεύχη): 60 €

Άλλες χώρες

Έτήσια (12 τεύχη): 70 €

Τραπεζικός Λογαριασμός:

Άγγελος Έλεφάντης
Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος
ύποκ. 132 αριθ. λογαριασμού
401740-48 (παρακαλούμε να
αναγράφεται τό όνομα του
καταθέτη)

ή

μέ ταχυδρομική έπιταγή
στή διεύθυνση του περιοδικού

ΕΚΔΟΤΗΣ - ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ

Άγγελος Έλεφάντης

Ζωναρά 10, Αθήνα 11472

τηλ. 210-6470079 &

fax: 210-6470696

e-mail: poliths@otenet.gr

Έκτύπωση: Αφοί Χρυσοχού

Στυμφαλίας 8,

Περιστέρι, τηλ. 210-5719937

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Άγγελος Έλεφάντης, Η μικρή διαφορά με τις
μεγάλες, αλλά άνομολόγητες συνέπειες5

Μάριος Καλιακάτσος, «Νά ζήσουμε
τή ζωή μας»11

Παναγής Παναγιωτόπουλος, Από τις κοινωνίες
του έλέγχου στο έμπόλεμο κράτος15

Ernesto Laclau, Είναι δυνατόν να εξηγηθούν
οι κοινωνικοί αγώνες έμμενως;21

Σπύρος Ι. Άσδραχάς, Νίκος Γ. Σβορώνος
(1911-1989). Μιά σκιαγραφία29

Τί έγραψαν κάποτε για την «Ίστορία...»
του Ν. Σβορώνου31

Έλευθερία Ζέη, Έλληνική Οικονομική Ίστορία:
Μιά συνολική ιστορία34

Δημήτρης Δημητρόπουλος, Μέ άφορμή
τήν Έλληνική Οικονομική Ίστορία,
ΙΕ΄-ΙΘ΄ αι.40

Θανάσης Τζαβάρας, Διαβάζαντος τό
Η ψυχανάλυση στον 21ο αιώνα44

Νίκος Άντωνάτος, ...Φίλον Φάος45

Έπιστολές

Σταύρος Καρκαλέτσης, Για την άποχή του ΑΚΕΛ
άπό τον αγώνα της ΕΟΚΑ46

Μιχάλης Μιχαήλ, Ο αγώνας της ΕΟΚΑ
καί οι άπόψεις του κ. Στ. Καρκαλέτση47

Άπό τις τελευταίες εκδόσεις50

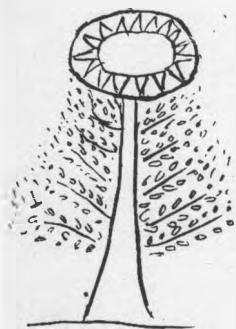
Έξώφυλλο: Μάρκ Σαγκάλ, Ο βιολοντσελίστας, 1939.

Ἡ μικρή διαφορά μέ τίς μεγάλες, ἀλλά ἀνομολόγητες συνέπειες

Τό 1920 ὁ Λένιν ἔγραψε τό περιλάλητο βιβλίον *Ἀριστερισμός παιδική ἀρρώστεια τοῦ κομμουνισμοῦ*. Ἦταν ἓνα ἔργο πού, κοντά στά ἄλλα, καθιέρωσε τόν ὄρο «ἀριστερισμός». Ὁ ὄρος αὐτός χρησιμοποιήθηκε συχνά ὡς ἰδεολογικό φάσγανο στά χέρια τῆς κομματικῆς ὀρθοδοξίας ἐναντίον τῶν αὐτοτοποθετούμενων στά ἀριστερά της. Ὁ ἀριστερισμός θεωρήθηκε ὄχι, ἀπλῶς, ὡς μιά παρέκκλιση ἀπό τήν ὀρθή πολιτικά καί ἰδεολογικά στρατηγική τοῦ κομμουνιστικοῦ κινήματος, ἀλλά μιά ἰδεολογία πού ἐκτινάσσει ὅσους τήν ἀσπάζονται καί τήν ὑπηρετοῦν πέραν τῶν ὁρίων τῆς Ἀριστερᾶς. Στήν κατηγορία τῶν ἀριστεριστῶν κατατάχθηκαν κατά καιρούς, συλλήβδην, ὅλα τά τροτσκιστικά ρεύματα, τά ἐργατιστικά (οὐβριερισμός), τά ἐλευθεριακά, τά ἀναρχικά, τά ἀναρχοαυτόνομα καί γενικῶς ὅλοι ὅσων ἡ ἰδεολογική θερμοκρασία θεωρήθηκε ὅτι ὑπερέβαινε κάπως ἢ πολύ τή θερμοκρασία τῆς κομματικῆς ὀρθοδοξίας. Ἐκεῖνοι πού κατ' ἐξοχήν χρησιμοποίησαν τήν κατηγορία τοῦ ἀριστερισμοῦ κατά ἐσωκομματικῶν πολιτικῶν ἀντιφρονούντων ἦταν οἱ κομμουνιστικές ἡγεσίες καθ' ὅσον οἱ κατά καιρούς ἀριστεριστές ἀμφισβητοῦσαν, κυρίως, τήν ἴδια τήν ἀριστεροσύνη τῶν κομμουνιστικῶν κομμάτων.

Τά αἰσθήματα ὡστόσο ἦταν ἐκατέρωθεν ἀμοιβαῖα διότι καί οἱ «ἀριστεριστές» ἀνταπέδιδαν τά ἴσα στούς «ὀρθόδοξους» κομμουνιστές καταγγέλλοντάς τους ὡς ρεφορμιστές, προδότες τῆς προλεταριακῆς ἐπανάστασης, συμβιβασμένους γραφειοκράτες κλπ. Καί πάνω σ' αὐτά τά αἰσθήματα καί τίς ἐκατέρωθεν ἐκτιμήσεις γιά τήν «ἄλλη ὄχθη» ἦρθε νά προστεθεῖ τό ἀσήκωτο βάρος τῆς ἱστορίας τόσο πού ἐκεῖνος ὁ ἀρχικός χαρακτηρισμός τοῦ Λένιν γιά τόν ἀριστερισμό ὡς «παιδικῆς ἀρρώστιας» νά μοιάζει μέ πατρική νοθεσία ἢ ἔστω πατερναλισμό. Πρέπει, ὅμως, νά λάβουμε ὑπόψη ὅτι ὁ ἀριστερισμός πού ὁ Λένιν καταπολεμοῦσε καί προσπαθοῦσε νά ἀνασκευάσει ἦταν, κυρίως, ἐργατικός. Καταπολεμοῦσε ὀρισμένα ἐργατιστικά ρεύματα μέσα στό ἐργατικό κίνημα τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης (Ἀγγλία, Ἰταλία, Γερμανία, Γαλλία, Ἰσπανία), ὑπαρκτότατα καί ἰδιαίτερος ἀνυπόμονα νά περάσουν στήν προλεταριακή ἐπανάσταση τή στιγμή ἀκριβῶς πού τό ἐργατικό κίνημα εἶχε ἤδη καταγράψει ἀρκετές ἦττες, οἱ μεταπολεμικές ἀστικές τάξεις εἶχαν ἀνασυγκροτηθεῖ καί, κυρίως, στή διάσπαση τῶν κομμάτων τῆς Β' Διεθνούς, μετά τόν Α' παγκόσμιον πόλεμον, ἦταν οἱ σοσιαλδημοκράτες κι ὄχι οἱ κομμουνιστές.

νιστές πού συγκέντρωσαν τήν πλειοψηφία καί τῶν συνδικαλιστικῶν καί τῶν κομματικῶν δυνάμεων (παράδειγμα Γαλλία, Ἴταλία, Ἀγγλία).

Ἐνα δεύτερο στοιχεῖο πού βάρυνε ἀποφασιστικά στή σχέση ἀριστερισμοῦ (κυρίως τροτσκιστικῆς ἔμπνευσης) καί κομμουνισμοῦ ἦταν ἡ ἀντιφασιστική Ἀντίσταση. Στή λήξη τοῦ Β΄ παγκοσμίου πολέμου τά κομμουνιστικά κόμματα γιγαντώθηκαν (Γαλλία, Ἴταλία, Βέλγιο, Ἑλλάδα, Γιουγκοσλαβία), ἐνῶ στήν ἀνατολική Εὐρώπη, ἐν μέρει ἐλέω Κόκκινου Στρατοῦ, ἀνῆλθαν στήν ἐξουσία. Μεταπολεμικά οἱ ποικιλώνυμοι ἀριστερισμοί περιθωριοποιήθηκαν χαμένοι μέσα στή χοάνη τοῦ ἐπαναστατικοῦ ντεφατισμοῦ πού διακονοῦσαν.

Συνέβη ὅμως ἡ μεγάλη ἔκρηξη τοῦ Μάη τοῦ '68. Ἐκεῖνο πού χαρακτηρίζει κυρίως τήν ἔκρηξη αὐτή ἦταν μιὰ διάσπαση ὄχι τῶν κομμουνιστικῶν κομμάτων καί τῶν ἀντίστοιχων ἐργατικῶν τάξεων πού τά ἀκολουθοῦσαν, ἀλλά τοῦ ἴδιου τοῦ ἀστικοῦ κόσμου. Οἱ ἀστικές τάξεις «ἔχασαν τά παιδιά τους», ἐνῶ ἀπό τήν ἄλλη μεριά τά κομμουνιστικά κόμματα οὔτε ἐπ' ἐλάχιστον κατάφεραν ν' αὐξήσουν τήν ἀκρόασή τους, νά ἐπωφεληθοῦν ἀπ' αὐτήν τή γιγαντιαία, σέ ἔκταση καί ἔνταση, μετατόπιση καί ἰδεολογική ρευστοποίηση. Ὅλος αὐτός ὁ ἐν κινήσει κόσμος, κυρίως τῶν διανοουμένων στρωμάτων (φοιτητές, ἐπιστήμονες, κ.λπ.), μέ τό οὐδέτερο ἀρχικά ὄνομα «κίνημα τῆς ἀμφισβήτησης», στράφηκε πρὸς τόν «ἀριστερισμό». Ἡ ριζοσπαστικότητα καί ὁ δυναμισμός του, ἡ ἔλλειψη μιᾶς βαθύτερης ἱστορικῆς συνείδησης —καθ' ὅσον στή συντριπτική τους πλειοψηφία ἦταν γόνοι ἀστῶν— ἀλλά καί ἡ μνημειώδης ἀνεπάρκεια τῶν κομμουνιστικῶν κομμάτων πού δέν εἶχαν καταφέρει νά ἀποτινάξουν τή βαριά καί καταστροφική κληρονομιά τοῦ σταλινισμοῦ, ὠθησαν τούς φοιτητο-διανοομένους πρὸς τούς ἀριστερισμούς: διαφόρων τάσεων τροτσκισμούς, μαοϊσμό, γκεβαρισμό, ἐναλλακτισμό, ἀναρχισμό, ἀναρχοαυτονομία, κ.λπ. Δέν εἶναι ἓνας ὁ ἀριστερισμός, εἶναι πολλοί καί συχνά στά μαχαίρια μεταξύ τους, παρόλο πού ὅλοι ἐκκολάπτονται καί γεννιοῦνται μέσα στό ἴδιο κλίμα. Ἄν ἀπό ρεῦμα σέ ρεῦμα, ἀπό ὀργάνωση σέ ὀργάνωση οἱ διαφοροποιήσεις εἶναι πολλές, ὥστόσο ὑπάρχουν μερικά κοινά χαρακτηριστικά —ἄσχετα μέ ἐκεῖνα πού ὁ Λένιν εἶχε ὑπόψη του στήν ἐποχή του. Καλό θά εἶναι νά τά συνοψίσουμε ἔστω πρόχειρα.

Α) Σέ κάθε περίπτωση συναντᾶ κανεῖς ἓναν ἀκραῖο καί δογματικό ἀντικρατισμό. Τό κράτος ἀναπαρίσταται ἐργαλειακά, θεωρητικοποιεῖται ὡς ἐργαλεῖο στά χέρια τῆς ἀστικῆς τάξης πού καταπιέζει καί χειραγωγεῖ μ' αὐτό τίς λαϊκές τάξεις ἢ ὄντολογικά ὡς ὑπερβατική ὄντοτητα ἀποσπασμένη ἀπό τίς κοινωνίες στίς ὁποῖες ἄρχει. Ἐδῶ, νά ὑπενθυμίσω, οἱ ἐπεξεργασίες τοῦ Νίκου Πουλαντζᾶ εἶναι καίριες, ἀκόμη καί σήμερα, σημασίας.

Β) Ἀντισοβιετισμός-ἀντισταλινισμός, πού παρασύρεται πρὸς ἓναν ἀντικομματικό λόγο καὶ ἀντίστοιχες πρακτικές: κατ' ἐπέκταση, τὰ κομμουνιστικά κόμματα (καὶ πολὺ περισσότερο τὰ σοσιαλδημοκρατικά) θεωροῦνται ὑπεύθυνα γιὰ τὴν ὑποστολὴ τῆς ἐπανάστασης διότι μὲ τὰ γραφειοκρατικά μέσα καὶ τὴν ἰδεολογικὴ ποδηγέτηση παρεμπόδισαν τίς μάζες νὰ πάρουν τὸν δρόμο τῆς ἐπανάστασης.

Γ) Οἱ ἀριστερισμοὶ ὅλοι διακρίνονται ἀπὸ ἓναν τριτοκοσμισμό πού, βεβαίως, ταυτίζεται ἰδεολογικά μὲ τὴν ἔνοπλη πάλη πού διεξάγουν τὰ ἀντιαποικιοκρατικά κινήματα (Βιετνάμ, Λατ. Ἀμερική, Μ. Ἀνατολή).

Δ) Μιά, γενικὴ εἶναι ἀλήθεια, αἴσθηση ἢ ἐκτίμηση γιὰ τὴν ἀμεσότητα τῆς λαϊκῆς ἐπανάστασης πού προκύπτει ἀπὸ μιά δογματικὴ ἢ ἀφελή ἀναπαράσταση τῶν ἀντίστοιχων κοινωνιῶν. Εἰκάζεται ὅτι οἱ μάζες ζοῦν σὲ καθεστῶς ἐξαθλίωσης καὶ ἐκμετάλλευσης καὶ μόνον ἢ ἀλλοτρίωση πού ὑφίστανται καὶ ὁ ἀποπροσανατολισμὸς τους ἐξαιτίας τῆς πολιτικῆς συμβιβαστικότητος τῶν Κ.Κ. καὶ τῶν συνδικάτων ἐμποδίζουν τὰ λαϊκὰ κινήματα νὰ αὐτοβεβαιωθοῦν. Στὴν ἀντίληψη γιὰ τὴν ἀντικειμενικὴ ὠριμότητα τῆς ἐπανάστασης, φυσικά, συντείνει μιά ἀνάλυση τοῦ ἰμπεριαλισμοῦ καὶ τοῦ καπιταλισμοῦ ὡς «γίγαντα μὲ πῆλινα πόδια».

Ε) Ὁ βολонταρισμός: οἱ δρωῶσες μειοψηφίες, οἱ μικρές, ἔστω, ὀργανώσεις, μποροῦν καὶ πρέπει νὰ λειτουργήσουν δυναμικά ὥστε νὰ δώσουν τὸ παράδειγμα στὶς μάζες, «ἐδῶ καὶ τώρα» νὰ φανεῖ ὅτι ἓνας ἄλλος κόσμος εἶναι ἐφικτός ὥστε νὰ βοηθηθεῖ ἢ ἔκρηξη τῆς λαϊκῆς ὑποκειμενικότητος-ἐπαναστατικότητος. Ἡ εἰκόνα τοῦ πρωτοποριακοῦ ἔρχεται ἀντιστικτικὰ νὰ περιγράψει τὴν «καθεστωτικὴ» ἀριστερὰ ὡς συμβιβασμένη, ἐξαστισμένη, βολεμένη, τὰ κόμματά της ὡς συνοδοιπόρους τοῦ ἀστισμοῦ, βουτηγμένα μέσα στὰ παιχνίδια τοῦ κοινοβουλευτισμοῦ. Ὅθεν ἓνα ἄλλο χαρακτηριστικό: ἡ καταδίκη τοῦ κοινοβουλευτισμοῦ καὶ ἡ ταύτιση ὅλων τῶν μορφῶν του ὡς «φασιστικῶν». Γιὰ παράδειγμα, στὴν Ἑλλάδα, διάφορες τάσεις τοῦ ἐλληνικοῦ ἀριστερισμοῦ, ὑποδέχθηκαν τὴ Μεταπολίτευση ὡς «ἀλλαγὴ φρουρᾶς τοῦ ΝΑΤΟ», ὡς ἤττα τοῦ λαϊκοῦ κινήματος, ὡς μιά νέα μεταμόρφωση τῆς νεοαποικιακῆς ἀμερικανικῆς κατοχῆς. (Τὰ ἴδια ἔλεγε βέβαια καὶ τὸ ΚΚΕ καὶ ὁ Ἀνδρέας Παπανδρέου. Ὁ τελευταῖος, ὅταν ὁ Θεοδωράκης ἔθετε τὸ δίλημμα «Καραμανλῆς ἢ τάνκς», ἀπαντοῦσε πῶς τώρα ἔχουμε καὶ Καραμανλῆ καὶ τάνκς.

Σ' αὐτὴ τὴ σύντομη καὶ ἀναγκαστικὰ πολὺ σχηματικὴ περιγραφή τῶν «μεταμαγιάτικων ἀριστερισμῶν» —καὶ τῶν ἀντίστοιχων ἐλληνικῶν— νὰ προσθέσω ὅτι καθὼς αὐτοὶ οἱ σύγχρονοι ἀριστερισμοὶ κατασκευάζουν μιά μηδε-

νιστική καί καταστροφολογική κοινωνική εικόνα, εὐκολη ἀπάντηση γιά τό ξεπέρασμά της ἔρχεται ἡ ἔνοπλη πάλη. Εἶναι καί ἡ μίμηση τοῦ παραδείγματος τῶν ἀντιαποικιοκρατικῶν κινήσεων (Μάο: «ἡ ἐξουσία βρίσκεται στήν ἄκρη τοῦ ντουφεκιοῦ», Τσέ: ἕνα, δύο, τρία, πολλά Βιετνάμ, Μαριγκέλα: ἀντάρτικο πόλεων, τουπαμαρισμός), ἀλλά τρέφεται ἐπίσης καί ἀπό μιά ρομαντική ἀναβίωση τῶν ἔνοπλων ἐπαναστατικῶν ἐξεγέρσεων τοῦ παρελθόντος πού ἀνασύρει ὅλα τά συμπαρομαρτοῦντα τῆς ἀναλογικῆς σκέψης. Παράδειγμα: ΕΑΜ-ΕΛΑΣ-Πολυτεχνεῖο. Ὅπως τότε, ἔτσι καί τώρα.

Ἐτσι, σέ ὀρισμένες ἀριστεριστικές-ἐναλλακτικές ὀργανώσεις καλλιεργεῖται ἡ ἰδέα τῆς ἔνοπλης πάλης, διακονεῖται ἰδεολογικά καί σέ μερικές περιπτώσεις κάνει καί τά πρῶτα βήματά της. Ἡ ἔνοπλη, καί ἀρκετά μεγάλης ἔκτασης ἐμφάνιση τῶν Ἐρυθρῶν Ταξιαρχιῶν στήν Ἰταλία, καί οἱ πολύ μικρότερες ἀπόπειρες στή Γερμανία καί τή Γαλλία ἔχουν τίς ἴδιες πηγές ἐμπνευσης.

Ἀπό τίς ἴδιες πηγές ἐμπνευσης τροφοδοτεῖται καί ἡ 17 Νοέμβρη —ὄχι ἀπό τήν ἀντιστασιακή, ἐπί Δικτατορίας, δραστηριότητα μελῶν της, ἀν ὑπῆρξε καί ὅσο ὑπῆρξε. Γιά νά δράσουν τά σαρανταπεντάρια μετά τόν Ἰούλιο τοῦ 1974 οἱ χειριστές τους ἔπρεπε νά πιστεύουν ὅτι ἡ πολιτική ἀφύπνιση τῶν μαζῶν δέν μπορεῖ νά γίνει παρά μόνο μέ σαρανταπεντάρια. Καί τό πίστευαν, δέν ἔκαναν παρά αὐτό πού πίστευαν. Ἡ «προκήρυξη» τῆς 17N θά ἦταν ἄχρηστη χωρίς τόν προηγούμενο φόνο κάποιου ἐκπροσώπου τοῦ «συστήματος», δέν θά ἦταν παρά μιά ἀκόμα «πλατφόρμα» παρόμοια μέ ἑκατοντάδες ἄλλες πού κυκλοφόρησαν, ἀλλά δέν ἦταν θαμμένες μέ αἷμα.

Ἐπαναλαμβάνω ὅτι ἡ ἱστορία τῶν ἀριστερισμῶν αὐτές τίς τρεῖς τελευταῖες δεκαετίες δέν εἶναι τόσο σχηματική καί ἀπλή ὅπως, ἴσως, φαίνεται μέ τά ὅσα ἐξέθεσα. Θά ἔπρεπε τουλάχιστον νά ἀντιστοιχηθεῖ μέ τήν πολιτική τῶν καθέκαστα ἀριστερῶν κομμάτων πρὸς τά ὁποῖα, μερικές φορές, ἡ κριτική τους ἦταν εὐστοχη. Θά ἔπρεπε ἐπίσης νά ἐξετάσει κανεὶς τοὺς ἀριστερισμούς ἀνά περίπτωση, διότι μιά τροτσκιστική ὀργάνωση, γιά παράδειγμα, δέν εἶναι ὁμότροπη μέ τή 17N.

Ὅστόσο, κι ἐπειδὴ τό παιχνίδι τῆς ταύτισης τῆς τρομοκρατίας μέ τήν Ἀριστερά, τοῦ Μάρξ μέ τόν Κουφοντίνα κ.λπ., παίχτηκε πολύ καί χοντρά, ἡ πολιτική καταδίκη τῆς τρομοκρατίας δέν μπορεῖ νά γίνει μέ οὐσιαστικό τρόπο ἀν δέν δεῖ κανεὶς τίς πηγές σκέψης καί πρακτικῆς ἀπὸ τίς ὁποῖες αὐτή ἐμπνέεται. Ἡ πηγή, λοιπόν, ἐμπνευσης τῆς τρομοκρατίας ὡς πολιτικῆς πράξης δέν εἶναι ἡ Ἀριστερά (ἐννοῶ τήν κομμουνιστική ἀριστερά, αὐτὴν ὅλοι ἐννοοῦν, τό σκοτωμένο σῶμα της θέλουν νά ξανασκοτώσουν). Πηγή ἐμπνευ-

σης τῆς τρομοκρατίας εἶναι ὀρισμένοι ἄριστερισμοί, ἐκεῖνοι τουλάχιστον οἱ ἄριστερισμοί πού ὡς ἓνα σημεῖο εἶναι συμβατοί, ἢ μοιάζει νά εἶναι συμβατοί, ἀπό ἰδεολογική ἄποψη, μέ τήν τρομοκρατία.

Τήν ἠθική καί πολιτική χρεωκοπία τῆς τρομοκρατίας τήν ἀναγνωρίζουν στήν ἐν ἐξελίξει δίκη τῆς 17N ἀκόμη καί πρωτεργάτες της ἢ ἔστω συνεργοί.

Αὐτή ἡ καταδίκη δέν εἶναι συνώνυμη μέ τήν ὅποια ποινική καταδίκη. Τό ποινικό δικαστήριό καταδικάζει τίς ὅποιες ἐγκληματικές πράξεις ἀκόμη κι ἄν χαρακτηρίζε τά ἐγκλήματα τῆς 17N πολιτικά, πού κατά τή γνώμη μου κακῶς δέν ἔπραξε. Ἡ οὐσιαστική καταδίκη τῆς τρομοκρατίας γίνεται —ἄν γίνεταί— ἐκτός τοῦ ποινικοῦ δικαστηρίου: ἰδεολογικά, μέ τήν κριτική ἀνασκευή τῶν ἰδεῶν της, τῶν θεωρητικῶν καί τῶν ἰδεολογικῶν προϋποθέσεών της. Προσπάθησα νά δείξω ὅτι ἡ τρομοκρατία ἐκκολάπτεται ὡς πολιτική ἰδεολογία ὄχι ἀπό τόν μηδενισμό τοῦ μακρινοῦ Νετσάγιεφ οὔτε ἀπό τήν ἰδεολογία τῆς Ἀριστερᾶς, ἀλλά ἀπό ὀρισμένα ρεύματα τοῦ ἄριστερισμοῦ μὴ ἀναγώγιμα στήν Ἀριστερά. Κι ἐδῶ βρίσκεται τό δυσκολότερο πρόβλημα. "Ὅτι δηλαδή οἱ διάφοροι ἄριστερισμοί- ἐναλλακτισμοί πᾶνε πολύ πέρα ἀπό τούς ὀλιγάριθμους κατηγορούμενους τῆς 17N. Αὐτοί πού χειροκρότησαν μέσα στό δικαστήριό μετά τήν ἀπολογία τοῦ Δ. Κουφοντίνα εἶναι ἐλάχιστοι σέ σχέση μέ τόσους καί τόσους, ἐκτός δικαστηρίου, παρόλο πού δέν υἰοθετοῦν τήν πρακτική τοῦ σαρανταπενταριοῦ. Διότι καί οἱ ἄριστερισμοί εἶναι ἰδεολογίες κι ὡς τέτοιες ὑπάγονται στά βραδέα φαινόμενα τῆς συνείδησης, σ' ἐκεῖνα πού δύσκολα ἀλλάζουν, ἄν ποτέ ἀλλάξουν. Καί τοῦτο διότι δέν ἔχουν νά κάνουν μόνο μέ μιάν ὀρισμένη πολιτική ἐπιλογή, ἀλλά μέ ἓναν τρόπο σκέψης καί ἓναν τρόπο ζωῆς, μ' ἓνα κοσμοεἶδωλο. Ὁ λαϊκισμός καί τό μελόδραμα ἀγκαλιάζουν πολλούς καί πολλά, τροφοδοτοῦνται ἀκόμη κι ἀπ' τήν ποιητική τοῦ Παλαμᾶ. Κι ὁ «Καραϊσκάκης ἔκανε τό ἴδιο», εἶπε κάποιος μάρτυρας ὑπεράσπισης. Πράγματι: ὅταν θέλει κανεῖς νά ὑπερασπίσει τά ἀνυπεράσπιστα μπορεῖ νά μετασχηματίσει καί τόν Καραϊσκάκη σέ Κουφοντίνα, ἄν ἡ ἀναλυτική του θεωρία ταυτίζει π.χ. ἓναν ἐθνικοαπελευθερωτικό πόλεμο, ὅπως ἡ Ἐπανάσταση τοῦ '21, ἓναν Ἐμφύλιο Πόλεμο —ὅπως ὁ ἐλληνικός Ἐμφύλιος 1946-1949— μέ τή χρήση τῆς ἐνοπλης βίας ἀπό μιά ὀλιγομελή πολιτική ὁμάδα, ἐπειδή σέ ὅλες αὐτές τίς περιπτώσεις ὑπάρχει χρήση ὀπλων. "Ὅμως δέν «εἶναι ὅλα πόλεμος», ὅπως ὑποστηρίζει μιά «σχεσιακή» καί σχετιστική μεταμοντέρνα θεώρηση. Αὐτό βέβαια εἶναι χαζό. Δέν εἶναι ὅμως καθόλου χαζό νά θεωρεῖται, ὅπως θεωρήθηκε ἡ ἀπολογία τοῦ Δ. Κουφοντίνα ὡς συμπίκνωση ὅλης τῆς ἱστορίας τῆς Ἀριστερᾶς. Εἶναι ἐπικίνδυνο, εἶναι ἀποθε-

Διά γυμνοῦ ὀφθαλμοῦ

μελιωτικό ὄχι μόνο τῆς ἱστορίας τῆς Ἀριστεράς, ἀλλά καί τοῦ μέλλοντός της.

Ἄγγελος Ἐλεφάντης

* Στή δίκη τοῦ Μενέλαου Λουντέμη, στά τέλη τοῦ Ἐμφυλίου, ὁ δικηγόρος Γαλέος διάβασε στούς στρατοδίκες τό *Περίβόλι* τοῦ Παλαμᾶ, ἀποκρύπτοντας τό ὄνομα τοῦ ποιητῆ. Σέ ἐρώτησή του πρός τούς στρατοδίκες, τί γνώμη ἔχουν γιά τό ποίημα, οὔτοι ἀπάντησαν: «Πρόκειται προφανῶς περί ἀναρχοκομμουνιστικοῦ κατασκευάσματος».

Η ΑΥΓΗ

ΠΑΡΤΕ ΤΗΝ ΑΥΓΗ ΣΤΑ ΧΕΡΙΑ ΣΑΣ

- Καθημερινή, ἐγκυρη ενημέρωση, πολιτικές αναλύσεις.
- Πλούσιο κοινωνικό ρεπορτάζ, ἠφωνή των κοινωνικῶν κινήματων.
- Ἡ δράση τῆς Αριστεράς.
- Κάθε Σάββατο πλούσιο ρεπορτάζ γιά διεθνή θέματα, καθώς καί παρουσίαση τοῦ διεθνούς Τύπου.
- Τετρασέλιδο γιά το βιβλίο κάθε Κυριακή.
- Κινηματογραφική κριτική, θέατρο, μουσική, τέχνες.
- Αναλύσεις γιά τα θέματα τοῦ καιροῦ μας στα «Ενθέματα» κάθε Κυριακή.

- Γραφεῖτε συνδρομητές στην *Αυγή*.
- Ἡ *Αυγή* στο σπίτι σας, κάθε μέρα, καί Κυριακή, το πρωί στις 7 με εἰδικό Ταχυδρομείο. Ἰσχύει μόνον ἐντός Λεκανοπεδίου (ὄχι γιά τὴν ἐπαρχία).
- Γιά να γραφεῖτε μπορεῖτε να απευθυνθεῖτε στο τμήμα Συνδρομῶν τῆς εφημερίδας, Ἀγίου Κωνσταντίνου 12, ΑΘΗΝΑ, τηλ.: 010-5231831, FAX: 010-5231822, E-mail, editors@avgi.gr.
- Ετήσια συνδρομή: 290 €. Εξάμηνη συνδρομή: 150 €

Με τὴ συνδρομή σας ἐνισχύετε τὴν εφημερίδα
τῆς Ἀνανεωτικῆς Αριστεράς

Κι εσὺ καθ' αὐγή με τὴν ΑΥΓΗ

«ΝΑ ΖΗΣΟΥΜΕ ΤΗ ΖΩΗ ΜΑΣ»

του Μάριου Καλιακάτσου

Ο Κωνσταντίνος Δημόπουλος πέθανε ένα βράδυ του 2001 στο νοσοκομείο Καρπενησίου. Ο γιατρός Κ. δέ θα ξεχάσει ποτέ τον τρόπο που του έλεγε ευχαριστώ κάθε φορά που τον ρωτούσε πώς αισθάνεται. Ο κυρ Κώστας είχε ένα πόδι. Τό άλλο τό έχασε πολεμώντας μαζί με τους άριστερους αντάρτες στα βουνά των Αγράφων, στον εμφύλιο. Κανείς δέν έγραψε έξ' όσων γνωρίζω γι' αυτόν. Χάθηκε στα κενά των λέξεων και της ιστορίας για όσους δέν είχαν την τύχη νά τον γνωρίσουν.

Είναί πράγματι σπουδαίο τό πρόβλημα της τυπικής και πραγματικής υπαγωγής της εργασίας στό κεφάλαιο, πώς δηλαδή «ή κοινωνία διαμορφώνεται σέ διαρκώς αυξανόμενο βαθμό από τό κεφάλαιο». Καί ενώ οί Νέγκρι και Χάρντ πασχίζουν νά τό περιγράψουν σέ ένα όγκώδες βιβλίο,¹ ό Μισεά² τό λέει μέ μιά φράση: «άπαιτείται επιπλέον νά δοθεί μιά πρακτική ύπαρξη στην αντίστοιχη ανθρωπολογική μορφή: τή μορφή του άπολύτως “ορθολογικού” ανθρώπου, δηλαδή του έγωιστή και υπολογιστή, και μ' αυτή τήν έννοια άπαλλαγμένου από τίς “προκαταλήψεις”, τίς “δεισιδαιμονίες” ή τίς αρχαϊκότητες που δημιουργούν άναγκαστικά —σύμφωνα μέ τή φιλελεύθερη υπόθεση— όλα τά έμπειρικά υπάρχοντα είδη συγγένειας, ένταξης και ριζώματος».

Η Σταματία ήταν μοναδικό στήριγμα για μένα στον Προυσό της Εύρυτανίας, όπου έκανα τό αγροτικό μου ως γιατρός. Η Σταματία θεωρείται από τήν κοινωνία του χωριού και από τους ειδικούς σχιζοφρενής. Έχει τρεις κόρες στην Αμερική που μεγάλωσαν σέ θετές οικογένειες και κάθε δύο έβδομάδες τους στέλναμε ένα γράμμα που δέν έπαιρνε σχεδόν ποτέ άπάντηση (παρά μόνο μία φορά). Τό γράμμα της Σταματίας ήταν στερεότυπο, δηλαδή κάθε φορά έγραφε τά ίδια. Έγώ που έκανα τή μετάφραση στα άγγλικά προσπαθούσα νά τό διανθίσω μέ δικές μου «μελανιασμένες κατανοήσεις», μήπως και κατάφερα νά μεταδώσω στό ελάχιστο τον πόθο που έβλεπα στα μάτια της Σταματίας νά επικοινωνήσει μέ τά παιδιά της, σέ ένα άνομολόγητο παιχνίδι νά εκμαιεύσω έστω μιά άπάντηση από τίς κόρες της. Ένα πρωί που είχα ξυπνήσει άναθαρρημένος από τό συγκαλυμμένο έγωισμό του ανθρώπου που τον περιμένουν (δήςθεν) σπουδαιότερες μέρες τή ρώτησα: «Ωραία δέν είναι ή ζωή, ρέ Σταματία;». «Καλή είναι, αλλά λίγη» μου άπάντησε εκείνη χωρίς δισταγμό, μέ μιά χαρακτηριστική προφορά που

έχει κι αυτή τό νόημά της αλλά που, δυστυχώς, δέν μπορώ νά μεταφέρω στό χαρτί.

Η στέρηση μπορεί νά έχει διττή σημασία: «της θύρας που σφαλίσαμε»³ και της θύρας που δέ μάς άνοίχτηκε ποτέ. Η άπώλεια είναι ή στέρηση εκείνου που είχαμε. Ο Γ. Κουζέλης, στό άρθρο του στην Κυριακάτικη Αύγή (20-7-2003) για τίς νέες μορφές υποκειμενικότητας, αναφέρεται στον όλοένα και μεγαλύτερο υπερακαθορισμό του υποκειμένου από τό δίκτυο των χρήσεων αγαθών και υπηρεσιών τίς όποίες έπιτελεί.⁴ Σέ μιά κοινωνία υπερκαταναλωτισμού, όπου ή παθητικότητα συστέλλει άμετάκλητα τό χρόνο μας, ή στέρηση μπορεί, υπό προϋποθέσεις και μόνο ως έπιλογή, νά άποκτήσει θετικό περιεχόμενο και νά γίνει ανατρεπτική ένέργεια, ένα πάθος που διαστέλλει τό χρόνο μας, όπως ήθελε ό Προύστ (σέ αντίδιαστολή μέ τή συνήθεια). Μέσ στην κουλτούρα της προόδου και της άνευ όρων «ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων» ή στέρηση άκούγεται ως αντίδρατικός όρος. Τέτοιες έννοιες όπως ή θυσία, ή άφοσίωση, ή δέσμευση (όλες έχουν νά κάνουν μέ μιά μορφή στέρησης) χαρίζονται όλο και περισσότερο στό στρατόπεδο της θρησκευτικής ιδεολογίας.⁵ Κακώς.

1. Michael Hardt-Antonio Negri, *Αυτοκρατορία*, μτφρ. Νεκτάριος Καλαϊτζής, εκδ. Scripta, Αθήνα 2002.

2. Ζάν Κλωντ Μισεά, *Η έκπαίδευση της άμάειας*, μτφρ. Άγ. Έλεφάντης, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002.

3. Από ένα ποίημα του Ήλ. Λάγιου «Έμβατήριο ιλαρόν και όριζόντιον», περ. *Νέα Έστία*, τχ. 1756, Μάιος 2003.

4. Έντούτοις μέ εξέπληξε τό γεγονός του διαχωρισμού που έκανε (έστω και για μεθοδολογικούς λόγους) μεταξύ έξουσιαστικών σχέσεων και διαφορικών σχέσεων, αναλύοντας τό πλέγμα των παραγόντων που διαμορφώνουν τήν υποκειμενικότητα. Οί διαφορικές σχέσεις αναφέρονται στον καταμερισμό της εργασίας. Καί άναρωτιέμαι: στό σύγχρονο καπιταλισμό μέ τήν πρωώδη ταξική διαστρωμάτωσή του, πρώτιστα όμως ταξική, δέν είναι ή ήθική του καταμερισμού εργασίας κύριο ιδεολογικό όπλο του έξουσιαστικού λόγου; Μέ αυτή τήν προοπτική, ή άποκομμένη εξέταση του καταμερισμού εργασίας από τίς έξουσιαστικές σχέσεις μου φαίνεται επικίνδυνη όπισθοχώρηση για τίς κοινωνικές έπιστήμες.

5. Ο άντιψυχολογισμός και ό έπιστημονισμός της άριστερης θεωρίας έχουν συμβάλλει τά μάλα σέ αυτό.

Τέλη Μαΐου, γύρω στις τέσσερις τό απόγευμα, στη λεωφόρο Θηβών στο Αιγάλεω. Ένα αγροτικό αυτοκίνητο είναι σταματημένο στην άκρη του δρόμου, ή μιά του πόρτα είναι ανοιχτή και τέσσερις άνθρωποι, μετανάστες, παίζουν κυριολεκτικά μπουνιές προσπαθώντας να μπουν μέσα, ενώ ο οδηγός κοιτά αδιάφορος. Χρειάζεται ένα άτομο και είναι ήδη αργά τό απόγευμα, ή τελευταία ευκαιρία για μεροκάματα. Έπρεπε να σταματήσω και να τους ενημερώσω ότι ανήκουν στο «πλήθος» του Νέγκρι.⁶ Δέν μπορούν να κάνουν τέτοια πράγματα.

Υπάρχει μιά φαρέτρα θεωριών πού ένα τμήμα της Άριστερῶς εξακολουθεῖ να χρησιμοποιεῖ ως φάσγανα στους γόρδιους δεσμούς τῆς σύνθετης πραγματικότητας: ή θεωρία τῆς συνωμοσίας και ή κατοπτρική τῆς θεωρία τῆς προδοσίας. Πολύ κοντά σέ αυτές ή θεωρία τῆς ιδεολογίας ως ψευδοῦς ἀναπαράστασης τοῦ κόσμου και ή θεωρία τῶν ψευδῶν, ἐπίπλαστων ἀναγκῶν.

Δέν υπάρχουν δεξιοί συνωμότες και ἄριστεροί προδότες, ψεύτικες και πραγματικές ἀνάγκες, ή ιδεολογία δέν εἶναι ψευδής συνείδηση.⁷ Ἄν διαβάσει κανεῖς τό

6. Ὁ Γ. Παπαθεοδώρου στά Ἐνθέματα τῆς *Αυγῆς* (27-7-2003) ἔγραψε ἕνα, κατά τῆ γνώμη μου, ἐξαιρετικά εὐστοχο ἄρθρο κριτικῆς στήν ἔννοια τῆς ὑποκειμενικότητας πού χρησιμοποιεῖται στήν *Αὐτοκρατορία τῶν Νέγκρι και Χάρντ*. Ὑποστηρίζει –κινδυνεύοντας να ἀπλουστεύσω τῆ θέση του– ὅτι τό «πλήθος» δέν μπορεῖ ποτέ να γίνει πολιτικό Ὑποκείμενο και προσπαθεῖ να ἰχνογραφήσει τίς προϋποθέσεις, ὑπό τίς ὁποῖες τά ὑποκείμενα-μονάδες θά μπορούσαν να συναρθρωθοῦν σέ συλλογικότητες.

7. Μέ τά φτωγά μου διαβάσματα, κανεῖς δέν τό ἔχει δεῖξει καλύτερα αὐτό, ἀναφερόμενος στή σύγχρονη ἑλληνική ἱστορία, ἀπό τόν Ἄγ. Ἐλεφάντη στο ἄρθρο του «Μάρτυρες και μαρτύρια» (*Μᾶς πῆραν τήν Ἀθήνα*, ἐκδ. Βιβλίωμα, 2002) και στο βιβλίο του γιά τόν λαϊκισμό (Στόν ἀστερισμό τοῦ λαϊκισμού, ἐκδ. Ὁ Πολίτης, 1991).

Τί ώραϊο πλιάτσικο του Τζ. Κόου (έκδ. Πόλις, 1998) καταλαβαίνει άμέσως γιατί ή συνωμοσιολογία είναι άνευ άντικειμένου. Οί άστοί μπορεϊ νά ψεύδονται, ακόμη και νά συνωμοτούν για νά πετύχουν τό σκοπό τους, αυτό όμως δέν τούς κάνει λιγότερο φετιχιστές του έμπορεύματος. Αντίθετα, οί συνωμοσιολόγοι τής Άριστερας μου φαίνεται ότι έγγράφονται σέ μία άριστερή έκδοχή του άμερικάνικου όνειρου, στή γραμμή τής μνησικακίας⁸ και του άνευ όρίων παραγωγισμού: «Δέ θέλουμε άλλου τύπου άγαθά, άλλου τύπου πολιτισμό έν γενέι, θέλουμε πίσω αυτά πού νέμονται οί άστοί, αυτά πού μās στεροῦν». Υπό αυτό τό πρίσμα, ή θεωρία τής συνωμοσίας γίνεται ένας άντιδραστικός πλεονασμός στή βασική και, κατά τή γνώμη μου, μόνη άναγκαία διάκριση (στους καιρούς πού ζοῦμε) τών δύο στρατοπέδων: άριστερας και δεξιās.

Ο Άλτουσερ⁹ ύποστήριξε τή θέση ότι ή ιδεολογία έχει ύλική ύπόσταση, πραγματώνεται μέσα από τυπικά-τελετουργίες και πρακτικές (όπως για παράδειγμα ή πρακτική τών πιστών νά κάνουν τό σταυρό τους κάθε φορά πού περνοῦν έξω από εκκλησία). Ποιά είναι ή πρακτική τών άριστερων σήμερα;

Ένας όμορφος νεαρός μετανάστης από κάποια χώρα τής Άφρικής περιέγραφε σέ μία έκπομπή τά βάσανά του από τότε πού ήρθε στήν Ελλάδα, μεταξύ αυτών και τά βασανιστήρια πού υπέστη σέ κάποιο αστυνομικό τμήμα τής Θεσσαλονίκης. Όταν ρωτήθηκε, στό τέλος τής έκπομπής, ποιά είναι τά όνειρά του για τό μέλλον, άπάντησε: «Δέν έχω όνειρα».

Είναι προδότες οί άριστεροί πού άλλα λένε και άλλα κάνουν; Εμείς πού βάζουμε μέσο για μία θέση στό Δημόσιο, κάνουμε τά στραβά μάτια για μία θέση στό Πανεπιστήμιο, βάζουμε δύσμα για μία μετάθεση στό στρατό, είμαστε λάβροι άντικρατιστές αλλά κρατικοδίαιτοι, άγανακτοῦμε μέ τίς λοβιτοῦρες στά ευρωπαϊκά προγράμματα και πληρωνόμαστε ταυτόχρονα από τρία, ζητοῦμε από τόν γνωστό μας παράγοντα -συνήθως άριστερός και αυτός- ρουσφέτια παντός τύπου, κάνουμε τέχνη πού πληρώνεται πολλά εκατομμύρια, οί σοσιαλιστές πού σέ κάθε εύκαιρία λοιδωροῦμε καθετί δημόσιο, οί κομμουνιστές πού ύπηρετοῦμε άθλιους ιδιώτες. Δέ μιλάω για αυτούς πού τά έφερε έτσι ή ζωή τους, και παλεύουν μέ κάθε τρόπο νά επιδιώσουν. Μιλάω για όσους από έμάς έχουμε επιλογές. Δέν είμαστε προδότες. Η πρακτική και ή ιδεολογία μας είναι δεξιές. Και τά περί του άντιθέτου λόγια μας; Μήπως έχουμε νά κάνουμε έδώ μέ τήν «πανουργία του Λόγου»;¹⁰ Κάθε άλλο: οί πράξεις όμολογοῦν. Τά ύπόλοιπα, όσα λέμε δηλαδή, είναι πλέον ψευδής άναπαράσταση τής ιδεολογίας μας και όχι τής πραγματικότητας.

Μέ ποιόν νά πορευτοῦμε έπομένως έμεις οί Βριδιάνες; Άφου σέ αυτόν τόν πόλεμο θέσεων¹¹ ό καπιταλισμός μοιάζει νά κατέχει τά πιο ισχυρά ιδεολογικά μας

όχυρά και νά τά παραλλάσσει μέ κόκκινα χρώματα: ό δρόμος προς τήν κόλαση έμφανίζεται στρωμένος μέ τίς καλύτερες τών προθέσεων.

Δέ χρειαζόμαστε επανίδρυση τής ήθικης, ούτε επανασύνδεσή της μέ τήν πολιτική. Έχουμε τίς έννοιες

8. «Η άρνηση ύπακοής είναι δυνατόν, αντίθετα, νά βρísκει τήν ψυχολογική της βάση στή μνησικακία, δηλαδή στήν έπιθυμία, ζυμωμένη μέ μίσος και ζήλεια, νά εκδικηθεί κανείς για τίς ταπεινώσεις πού είχε ύποστει (πραγματικές ή φαντασιώδεις) άσκώντας μέ τή σειρά του τήν έξουσία για λογαριασμό του», Ζάν Κλώντ Μισεά, όπ.π., σελ. 90-91.

9. Ίδεολογία και ιδεολογικοί μηχανισμοί του κράτους, περ. Ο Πολίτης, τχ. 3-4, 1976.

10. Σχήμα δεξώμορο και, σέ τελική άνάλυση, ταυτολογικό, αν δεχτεί κανείς τή θέση του Άλτουσερ για τήν ιδεολογία και έτυμολογήσει τήν πανουργία. Δέν υπάρχουν έργα του Λόγου, ό Λόγος είναι τά έργα του.

11. Μοῦ φαίνεται μονόδρομος ή άνάλυση του Γκράμσι για τήν επικράτηση τής άριστερας μετά από ένα συνεχή πόλεμο θέσεων, τήν κατάληψη τών όχυρών και κάστρων του καπιταλισμού και τή δημιουργία μιας νέας ήγεμονίας. Η ιδεολογία παίξει κεντρικό ρόλο σέ αυτή τήν άνάλυση. Ο Έλεφάντης μου τά έκανε λιανά αυτά, μέ τή μοναδική του ικανότητα, σέ μία κουβέντα έν ώρα φαγητού. Έννοείται ότι όποιαδήποτε παρανόηση βαραινεί αποκλειστικά έμένα.

καί τὰ μεθοδολογικά εργαλεία νά ἀναλύσουμε τὰ τεκταινόμενα καί δέ χρειάζεται νά ἀποδομήσουμε τίποτα γιά νά τὰ βροῦμε. Ἄρκει νά θέλουμε νά χρησιμοποιήσουμε τὰ δικά μας καί ὄχι τοῦ ἀντιπάλου. Σκουριασμένα εἶναι ἀπό τήν *πραγματική ἀρχαία* καί τήν *τυπική κατάχρησή* τους.

Κάποιους μῆνες νωρίτερα μιά ἀριστεριστική ομάδα διασπάστηκε γιατί διαφώνησαν, λέει, ἄν ὁ καπιταλισμός βρίσκεται σέ κρίση ἢ ὄχι.

Ὁ λόγος περί τοῦ Ἄλλου, οἱ πολιτικές τῆς ταυτότητας κυριαρχοῦν σήμερα στόν ἀριστερό χῶρο. Ἡ κριτική τοῦ φιλοσόφου Φινκελκράο (Finkelkraut) μοῦ φαίνεται θεμελιωμένη: ἡ ὑπερβολή αὐτοῦ τοῦ λόγου ὀδηγεῖ στήν ἀπώλεια τοῦ διαλόγου. Στά πλαίσια τοῦ σεβασμοῦ τῆς διαφορᾶς δέν προσπαθοῦμε πιά νά συγκεράσουμε τίς ἀπόψεις μας. Μέ αὐτό τόν τρόπο, ὁ ἀτομικισμός, ἡ κατεξοχὴν ἰδεολογία τοῦ καπιταλισμοῦ, ἀλώνει τήν Ἀριστερά. Κάθε ἀριστερός πού ὑπολογίζει τόν ἑαυτό του προσπαθεῖ νά διαχωριστεῖ/διακριθεῖ πρῶτα ἀπ' ὅλα ἀπ' τοὺς συντρόφους του. Ὁ λόγος περί τοῦ ἀριστερισμοῦ εἶναι ἡ παιδική ἀσθένεια τοῦ κομμουνισμοῦ πού δέν κατορθώσαμε νά ξεπεράσουμε μέχρι σήμερα. Κρατάει χρόνια αὐτή ἡ κολώνια. Σύμφωνοι... Οὔτε θά πῶ τό τετριμμένο: τώρα, ἡ κρισιμότητα τῶν στιγμῶν εἶναι μεγάλη. Κάθε στιγμή εἶναι κρίσιμη. Αὐτή ἡ ἀριστερά τῆς *διάκρισης*¹² πρέπει στόν πόλεμο θέσεων νά κάνει μία ἔφοδο, μιά *κίνηση* ὑπέρβασης, ἀναζήτησης τοῦ «συλλογικοῦ συνειδένα». Πρέπει νά συννευρεθοῦμε καί νά ἀναζητήσουμε τοὺς συντρόφους μας στό ΚΚΕ,¹³ στόν ΣΥΝ, στήν ἐξωκοινοβουλευτική ἀριστερά, στοὺς ἀναρχικούς καί ἀναρχοαυτόνομους, στοὺς πάσης φύσεως ἀριστεριστές. Δέν ὑπάρχουν ριζοσπάστες καί ρεφορμιστές: σέ συνθήκες ὀλοκληρωτικῆς σύγκρουσης ἀκόμη καί ἓνα ἔλασσον αἴτημα ἀναδιανομῆς εἶναι κόκκινο πανί γιά τόν καπιταλισμό. Γι' αὐτό καί μόνο ἀξίζει ἡ προσπάθεια τοῦ Ἑλληνικοῦ Κοινωνικοῦ Φόρουμ.¹⁴ Ἀκόμη κι ἄν οἱ περισσότεροι ἐκεῖ μέσα εἶναι Μανώληδες πού βάλανε τὰ ρούχα τους ἀλλιῶς. Τουλάχιστον κάτι παραπάνω κατάλαβαν αὐτοὶ ἀπό μᾶς, πού, μεμψίμοιροι, δουλεύουμε διαλυτικά, κάνοντας τή δεξιά (κυβέρνηση, ἀντιπολίτευση καί ἀριστερά τοῦ τύπου «ἔχω διαβάσει καί Μάρξ. Πᾶμε μιά βόλτα;») νά τρίβει τὰ χέρια της. Ἡ βάση τοῦ διαλόγου θά πρέπει νά εἶναι μιά χειραφετητική ἀπώλεια: ἡ ἀπώλεια τῆς βεβαιότητος γιά τήν ταῦτιση τοῦ λόγου μας μέ τή μία καί μοναδική ἀλήθεια. Καί αὐτό δέν εἶναι ὑποχώρηση στόν σχετικισμό, εἶναι ὀρθολογική ἐπιλογή μετά ἀπό ἱεράρχηση τῶν ἀξιῶν μας. Ἄλλιῶς, τὰ προβλήματα μας θά μᾶς τὰ «λύνει» ὁ σκληρός πραγματισμός τοῦ καπιταλισμοῦ, οἱ πληρωμένες φιλίες τύπου ψυχανάλυσης καί ἡ ἔνταξη σέ ἀριστερά γκρουπούσκουλα τύπου παραθηροκεντικῆς ὀργάνωσης.

Δέν εἶναι ἡ τρομοκρατία τό μείζον πρόβλημα τῆς Ἀριστερᾶς. Ἡ Ἀριστερά ταλαιπωρήθηκε ἀπό τόν «α-

ριστοκρατικό» ἔλιτισμό τέτοιων «πρωτοποριῶν», καί ταλαιπωρεῖται, μέχρι σήμερα, ἀπό τόν «δημοκρατικό» ἔλιτισμό τῆς διάκρισης. Αὐτό εἶναι τό μείζον πρόβλημα: ὁ *ἐναγκαλισμός* μέ πρακτικές καί ἐντέλει μέ τή νεοφιλελεύθερη ἰδεολογία μέσα στό ἴδιο μας τό σπίτι.

Θά μοῦ πῆτε: «Ἐκεῖ πού φτιάξαμε ἓνα πρόσωπο σέ αὐτή τήν κοινωνία, καί εἴμαστε καί τυχεροὶ πού τό φτιάξαμε μέσα σέ ἓνα περιβάλλον σχάσης τῶν ὑποκειμένων, γιατί νά τό ρισκάρουμε καί νά *συνδιαλλαγοῦμε*; Ποιό τό διακύβευμα;» Ἐδῶ, θά μοῦ ἐπιτρέψετε, *διαλεκτικά*, νά *ἐπιστρέψω* στίς *στιγμές* τοῦ συγκεκριμένου: Τό διακύβευμα εἶναι ὁ Κ. Δημόπουλος νά εὐγνωμονεῖται καί νά εὐγνωμονεῖ, ἡ Σταματία νά ἀφοσιώνεται καί νά τῆς ἀφοσιώνονται, οἱ μετανάστες νά ἐργάζονται ὅπως ὅλοι μας καί ὄχι σάν ζῶα, νά ὀνειρεύονται ὅπως ὅλοι μας, οἱ ἀριστεροὶ νά μποροῦμε νά διαφωνοῦμε καί ὅλα αὐτά νά εἶναι ἡ ἱστορία πού γράφεται, τό χνάρι πού μένει.¹⁵ Αὐτός εἶναι καί ὁ μόνος μεσοισμὸς πού δέ θά ντρεπόμουν νά ἐπαγγέλλομαι.

Διαφορετικά, αἰσθάνομαι ὅτι μᾶς περιμένει ἡ ἀλλοτρίωση ἀπό τό θάνατο, τόν, *σέ τελική ἀνάλυση*, νοηματοδότη τῆς ζωῆς μας. Ὄταν ὁ Τ. Λειβαδίτης ἔλεγε ὅτι «ζήσαμε τή ζωὴ ἄλλων καί στό τέλος πεθάνουμε ἡμεῖς» εἶχε πιθανῶς στό μυαλό του τήν ἀλλοτρίωση τῆς ζωῆς μας. Τό ἐρώτημα ὅμως πού θά ἔπρεπε νά τίθεται σήμερα εἶναι μήπως ζήσουμε τή ζωὴ *μας* καί στό τέλος πεθάνουμε ὡς ἄλλοι.¹⁶

12. Στό ὁμότιτλο βιβλίο τοῦ Μπουρντιέ (ἐκδ. Πατάκη, 2002) ἡ καλαισθητική κρίση ἀναλύεται ὡς προσδιοριστὴς κοινωνικῆς-ταξικῆς διάκρισης. Οἱ αἰσθητικὲς ἐπιλογὲς θεωροῦνται ἐνδείκτες τῆς ἀπόστασης ἀπὸ τήν ὑλικὴ ἀναγκαιότητα. Καταχρῶμαι τόν ὄρο γιά νά πῶ ὅτι, δυστυχῶς, ἡ ἀριστερά τῆς διάκρισης γίνεται ἐνδείκτης τῆς ἀπόστασης ἀπὸ τήν ἱστορικὴ ἀναγκαιότητα. Μιά ἀναγκαιότητα ὄχι ἀντιστικτικῆς τῆς ἐλευθερίας, ἀλλὰ ἠθικῆς χροιάς, σάν τό ἠθικό βάρος πού προσθέτει ἡ «αἰώνια ἐπιστροφὴ», τοῦ Νίτσε, σέ κάθε μας στιγμή.

13. Ναι, νά τὴν περάσουμε τὴ γριά ἀπέναντι στό δρόμο καί ἄς μὴ θέλει νά περάσει, ἔτσι, μέ τό ζόρι.

14. Παρεμπιπτόντως, στή Θεσσαλονικὴ πηγή μέ τό *Αὐτόνομο Στέκι*, καί ἄρα δέ βλογᾶω τὰ γένια μου.

15. Αὐτὴ τὴν αἴσθηση τῆς ἀπώλειας δέν μποροῦν νά ἐννοήσουν οἱ θιασῶτες τῆς ἀποδόμησης. Τῆς ἀπουσίας πού πονάει ὅπως ὁ θάνατος, μέ τὴν ἐπίγνωση τοῦ ἀνεπανόρθωτα *ἀνεπίστρεπτου*, καί κανένα ἀποδομητικὸ «φάντασμα» ἢ παρουσία δέν μπορεῖ νά ἐπαναφέρει τό «ἶχνος τῆς διαφορᾶς».

16. Δανεῖζομαι τὴν ἰδέα τῆς ἀντιστροφῆς ἀπὸ τό ἐννοιολογικὸ παίγνιο πού ἀναφέρει ὁ Μισεά (ὀ.π., σελ. 59): «Ὅταν ὁ οἰκολόγος πολίτης ἰσχυρίζεται ὅτι θέτει τό πιὸ ἐνοχλητικὸ ἐρώτημα: *ποιὸν κόσμο θά ἀφήσουμε στά παιδιά μας*; ἀποφεύγει νά θέσει ἓνα ἄλλο πραγματικὰ ἀνησυχητικὸ ἐρώτημα: *σέ τί εἶδος παιδιὰ θά ἀφήσουμε τόν κόσμο*» (J. Semprun, *L'abime se repeuple*, ἐκδ. Encyclopédie des Nuisances, 1997).

ΑΠΟ ΤΙΣ ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ ΤΟΥ ΕΛΕΓΧΟΥ ΣΤΟ ΕΜΠΟΛΕΜΟ ΚΡΑΤΟΣ

«ἀπειλούμενοι» καί «ἀπειλητικοί» μετά τή Νέα Τάξη*

τοῦ Παναγῆ Παναγιωτόπουλου

Οί αναρχικοί, καί ιδιαίτερα οἱ αναρχικοί τῆς Θεσσαλονίκης, ἔχουν μία παράδοση ἀντισυμβατικότητας πού ἀπό καιρό εἰς καιρόν θίγει προκαταλήψεις καί στερεότυπα πού κυκλοφοροῦν στόν χῶρο τοῦ πολιτικοῦ ριζοσπαστισμοῦ καί τῆς κοινωνικῆς χειραφέτησης. Ἡ ἀντισυμβατική ἢ ἀνάποδη αὐτή σκέψη ἐκφράζεται συνήθως ὡς μία συνθηματολογική κριτικῆς τῆς κριτικῆς.

Παρατηρώντας ἀφίσεις διαφόρων αναρχικῶν ομάδων κατά τή διάρκεια τοῦ πρόσφατου πολέμου στό Ἰράκ καί ἀμέσως μετά τή λήξη του, μποροῦσε κανείς νά διαπιστώσει μία λεκτικά δίαιτη καί εὐρηματική ἄρνηση τῆς εἰρήνης ἢ ὅποια συνοδεύει τήν οὕτως ἢ ἄλλως ἀναμενόμενη ἄρνηση τοῦ πολέμου.

«Ἄρνούμαστε τήν εἰρήνη τους, ὅπως ἀρνούμαστε τόν πόλεμο τους».

«Πόλεμος στό πόλεμο, πόλεμος καί στήν εἰρήνη»

Ποιό τό ἐνδιαφέρον αὐτῆς τῆς μειοψηφικῆς φωνῆς πού δέν διστάζει νά ἀπομονωθεῖ ἀπό τό μαζικό πλανητικό κίνημα τῆς νέας εἰρηνοφιλίας;

Ἡ πρώτη λογική ἀνάγνωση τῶν συνθημάτων αὐτῶν εἶναι ἀπλή: ἡ εἰρήνη πού ἐπῆλθε μετά τόν πόλεμο εἶναι ἐξίσου ἀποκρουστική μέ τήν ἴδια τή στρατιωτική δράση.

Ἄν ἀνέδουμε ἕνα θεωρητικό σκαλοπάτι παραπάνω θά ἀναγνωρίσουμε μία πρόταση γενικότερης ἀξίας: κάθε εἰρήνη εἶναι ἀποτέλεσμα ἑνός πολέμου. Τοῦ προηγούμενου πολέμου. (Κάτι πού σημειωτέον ἐρχεται νά σχετικοποιήσει τή διαδεδομένη ἀντίληψη πού θέλει κάθε πόλεμο νά ἀντιστοιχεῖ σέ ἕνα συγκεκριμένο στάδιο κοινωνικῆς καί τεχνολογικῆς ἐξέλιξης, ὅτι κάθε εἶδος κοινωνικῆς ὀργάνωσης φτιάχνει καί τόν δικό της πόλεμο).

Πρὶν ἀναπτύξουμε τίς συνέπειες μιᾶς τέτοιας ὑπόθεσης («κάθε εἰρήνη προσδιορίζεται ἀπό τόν προηγούμενο πόλεμο») πρέπει νά διατυπώσουμε ὀρισμένους βασικούς περιορισμούς.

* Τό κείμενο αὐτό παρουσιάσθηκε στήν ἐπιστημονική συνάντηση τοῦ Τμήματος Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν τοῦ ΑΠΘ μέ θέμα: «Πόλεμος καί Δημοκρατία στόν 21ο αἰῶνα» στίς 19 Μαΐου 2003.

Ἡ ἰδέα ὅτι κάθε εἰρήνη ἐπηρεάζεται ἀπό τόν προηγούμενο πόλεμο ἔχει νόημα μόνο ἀπό τόν 20ό αἰῶνα καί μετά, ἀπό τή στιγμή δηλαδή πού ὁ ὀλοκληρωτικός πόλεμος ἐγκαινίασε τήν ἀπόλυτη μείξη κοινωνίας καί πολέμου. Ὅσο δηλαδή οἱ πόλεμοι διεξάγονται ἀπό στρατούς καί δέν ἐμπλέκουν τό σύνολο τοῦ ἐθνικοῦ πληθυσμοῦ, ἡ προσέγγιση αὐτή δέν εἶναι ἐφαρμόσιμη.

Ἡ δεύτερη προφύλαξη εἶναι ἡ ἀκόλουθη: ὁ πόλεμος ἐπηρεάζει τόν εἰρηνικό ἀκόλουθό του σέ ὀρισμένες μόνο ἐκφάνσεις του. Πρέπει ὄντως νά ἀποφύγουμε τήν ἀναγωγή τοῦ πολέμου σέ ντετερμινιστικό παράγοντα, ὅπως παλιότερα κάναμε μέ τήν οἰκονομία, μήτε νά παρασυρθοῦμε ἀπό τή γοητευτική θεωρία τοῦ Πόλ Βιρίλιο πού πιστεύει ὅτι ἡ οἰκονομία εἶναι συνολικά προσανατολισμένη στόν πόλεμο, αὐτό πού ὀνομάζει «ἐπιμελητεία». Στήν ἐποχή μας δέ ὁ πόλεμος μοιάζει νά ἀφήνει ἀνέπαφες συγκεκριμένες σφαῖρες δραστηριότητας (ἔχω κατά νοῦ τήν κατανάλωση καί πῶς συγκεκριμένα τήν οἰκονομική καί ἠθική ἀπομύζηση μεγάλων πληθυσμιακῶν μαζῶν ἀπό τόν πολιτισμό τῆς κατανάλωσης). Ἡ ἐπιρροή τοῦ πολέμου πάνω στήν εἰρήνη εἶναι ὅμως πολύ ἐκτεταμένη ὅσον ἀφορᾷ τίς σχέσεις κράτους καί πολίτη, τή δόμηση τοῦ δημοσίου χώρου καί τόν τρόπο πού τό ὑποκείμενο αὐτοτοποθετεῖται μέσα σέ αὐτό. Ὅλα δηλαδή τά πεδία ὅπου σήμερα παίζεται τό δημοκρατικό παιχνίδι.

Πρέπει ὅμως νά ὑπερδοῦμε τήν ἀντι-κονφορμιστική προσφορά τῆς αναρχικῆς συνθηματολογίας. Ἄν μείνουμε σέ αὐτήν («ἡ εἰρήνη εἶναι μολυσμένη ἀπό πόλεμο») τότε θά πρέπει νά ὑποδεχόμαστε μέ τόν ἴδιο τρόπο κάθε συνθήκη πολέμου καί κάθε εἰρηνοφανή κοινωνικό πόλεμο, θά πρέπει νά θυσιάσουμε κάθε πολιτική εὐαισθησία γιά νά ἀποκαλύψουμε τόν ἀκήρυχτο ταξικό πόλεμο πού ἐπισκιαίνεται τόσο ἀπό τούς πολέμους τῶν ἰσχυρῶν ὅσο καί ἀπό τά ἀντιπολεμικά συναισθήματα τῶν ἀδύναμων.

Ἡ θεώρηση αὐτή τοποθετεῖ κάθε ἀνθρώπινη δραστηριότητα πάνω σέ ἕνα συνεχές. Τό εἰρηνοπολεμικό συνεχές πού ἔκανε πολλούς μελετητές νά ἀντιπαρατεθοῦν πάνω στό ζεῦγμα: εἶναι ἡ εἰρήνη τό διάλειμμα μεταξύ δυό πολέμων ἢ ἀντίστροφα ὁ πόλεμος μία ἐμβόλιμη παρουσία τῆς βίας ἐντός τῆς εἰρήνης;

Φρανσίσκο Γκόγια, 'Ο γίγαντας

Κάπου ἐδῶ, σέ αυτό τό ὀριακό σημείο, ἐκεῖ δηλαδή ὅπου τέμνονται οἱ δύο ὄροι καί οἱ ἀναπαραστάσεις πού ἔχουμε γιά τό τί σημαίνει ὁ καθένας, ἐξαντλεῖται

καί τό ἀναλυτικό δυναμικό αὐτῆς τῆς κριτικῆς τῆς κριτικῆς.

Ἀπό τήν ἄλλη ἡ ἀντανακλαστική εἰρηνοφιλία παρα-

μένει έμποτισμένη από έναν κανονιστικό δυϊσμό: «όχι στον πόλεμο, ναι στην ειρήνη».

Σήμερα που όλα έχουν τελειώσει για τό Ιράκ, μπορούμε ξανασκεφτούμε κριτικά όρισμένες αντιδράσεις:

αν ξαναγίνει πόλεμος σήμερα, ή σέ δέκα χρόνια, στό Ιράκ, θά πρέπει νά υπερασπιστούμε μία ειρήνη πού έν πολλοίς θά έχει προκύψει από τό καθεστώς πού έγκαθίδρυσαν οι νικητές του 2003.

Πιστεύω μέ άλλα λόγια ότι ή πολιτική έπιθυμία νά ζήσουμε ειρηνικά, νά απαλλαγούμε από τούς πολέμους, δέν έξυπηρετείται ίκανοποιητικά άν ξεχάσουμε τό ζήτημα «πόλεμος». Στίς μέρες τής ανύψωσης τής δημοκρατίας σέ καθολική νομοποιητική επίκληση, τό ζήτημα δέν είναι νά έπιθυμούμε τήν ειρήνη αλλά «ποιά ειρήνη έπιθυμούμε;». Γιατί, όπως τό φανερώνει πολύ έντονα ή ίδια ή ιστορική έμπειρία, ή απόσταση μεταξύ ειρήνης και όλοκληρωτισμού είναι ένιοτε άσήμαντη.

Τό έντυπωσιακό αυτό παγκόσμιο κίνημα ειρήνης κατά τού πολέμου στό Ίράκ και ειδικά τό πιο πολιτικοποιημένο του τμήμα, τείνει νά όμογενοποιήσει τούς πολέμους τής τελευταίας 12ετίας.

Ο πόλεμος τού Κόλπου πού διεξήγαγε ό Μπούς ό πρώτος, ό έναέριος πόλεμος κατά τής Σερβίας τού Κλίντον και τής Ε.Ε., ό πόλεμος άντιποίνων κατά τού Άφγανιστάν και ό πρόσφατος «άντιτρομοκρατικός» πόλεμος τού Μπούς τού δευτέρου, άπεικονίζονται ώσάν νά ήταν άπολύτως συνδεδεμένοι μεταξύ τους. Είναι πόλεμοι πού διεξάγουν οι πλούσιοι ώστε νά γίνουν οι ίδιοι πλουσιότεροι και οι φτωχοί φτωχότεροι, πόλεμοι όπου ό κορμός τής άμερικανικής πολεμικής μηχανής φανερώνει τίς βουλές αυτού στόν όποιο πρωτοτυπάντας παγκοσμίως έχουμε άπονειμεί τόν τίτλο τού Πλανητάρχη.

Πιστεύω ότι οι πόλεμοι αυτοί δέν είναι όμοιογενείς, όπως δέν είναι ούτε οι ειρηνικές τους άκολουθίες. Τά ύποδείγματα κοινωνικής οργάνωσης στά όποια άντιστοιχούν είναι αρκετά διαφορετικά. Τά τμήματα αυτά τού άντιπολεμικού κινήματος πού έσφαλμένα έξομοιώνουν τούς πολέμους αυτούς ένιοτε προχωρούν και λίγο πιο πέρα. Πιστεύουν ότι οι άμερικανική στρατιωτική έπιθετικότητα δέν είναι τίποτα άλλο παρά ό ένσπλος βραχίονας τής οικονομικής παγκοσμιοποίησης. Είναι δύσκολο νά μήν άναγνωρίσει κανείς σέ αυτή τήν άπλούστευση έναν έγκλωβισμό στή λενινιστική ανάλυση για τόν πρώτο παγκόσμιο πόλεμο πού καθιέρωσε και τόν όρο «ίμπεριαλιστικός πόλεμος». Δυστυχώς δέν είναι κάθε πόλεμος ίμπεριαλιστικός. Θά επανέλθω παρακάτω.

Οί θεωρήσεις αυτές, πού τίς παρουσίασα άναγκαστικά σχηματικά, βλέπουν σέ γενικές γραμμές τούς δύο τελευταίους πολέμους ως φυσική συνέχεια τών δύο πρώτων και τό άντιπολεμικό κίνημα τού χειμώνα πού μάς πέρασε ως προέκταση τού κινήματος κατά τής παγκοσμιοποίησης και τής Νέας τάξης πραγμάτων πού προέκυψε μετά τήν ήττα τού σοσιαλισμού.

Λησμονούν όμως μέ περισσή εύκολία ένα γεγονός πού μοιάζει νά έχει έν πολλοίς σημάνει γενικότατες άνακατατάξεις στή σχέση κράτους πολίτη και στόν τρόπο πού τίθεται σήμερα τό ζήτημα τής δημοκρατίας. Άναφέρομαι φυσικά στήν 11η Σεπτεμβρίου τού 2001.

Έκτιμώ ότι τό Γεγονός τής 11ης Σεπτεμβρίου, έτσι όπως έκλογικεύθηκε σέ όλόκληρο τόν δυτικό κόσμο και όχι μονάχα στήν Άμερική, χάραξε μία καθαρή γραμμή διαχωρισμού μεταξύ δύο μορφών πολέμου, δύο

τρόπων οργάνωσης τής άμερικανικής πολιτικής και δύο άξονες για τήν οργάνωση τών σχέσεων κράτους και πολίτη.

Η τρομοκρατική έπίθεση τής 11ης Σεπτεμβρίου δέν άρκει φυσικά από μόνη της για νά τά κάνει όλα αυτά. Τό Γεγονός, πού ουσιαστικά αποτέλεσε και τήν πολιτική έναρξη τού 21ου αιώνα, ήρθε νά έπιταχύνει, νά όξύνει διαδικασίες συντηρητικοποίησης τών δυτικών κοινωνιών πού είχαν δρομολογηθεί νωρίτερα. Από αυτή τήν άποψη ή 11η Σεπτεμβρίου αποτέλεσε μία καταλυτική άρνηση τής βαθιάς νεοφιλελεύθερης τάσης άποκρατικοποίησης τών θεσμών, άποσύνθεσης τών συλλογικών ταυτοτήτων, τής οικονομίας και τής διεθνούς πολιτικής, μία πραγματική τομή στίς σχέσεις ειρήνης, πολέμου και δημοκρατίας.

Άνατρέποντας κάθε έννοια πολιτικής δέσμευσης και υπερβαίνοντας τή σκληρότητα τής παραδοσιακής τρομοκρατίας, τό χτύπημα στή Νέα Υόρκη ενέσπειρε ένα βαθύτατο φόβο στους πολίτες όλόκληρου τού άναπτυγμένου κόσμου. Τά μορφολογικά χαρακτηριστικά τού χτυπήματος ήταν αρκετά για νά ξαναδεθούν σφικτά οι πολίτες στήν πιο έξουσιαστική μορφή συλλογικότητας: τό κράτος. Η 11η Σεπτεμβρίου τούς έσπρωξε σέ θεσμούς, όργανα και σύμβολα πού μέσα σέ μία νύχτα ενδύθηκαν τή στρατιωτική τους στολή για νά αναλάβουν τή άποστολή τής ολοκληρωτικής προστασίας.

Η διάλυση τών οικείων άναπαραστάσεων για τήν ασφάλεια πού προσφέρει ή σύγχρονη μεγα-πόλη, ή άρση τού συναισθήματος άνακούφισης πού μέχρι τότε έξασφάλιζε ή κινηματογραφική αφήγηση τής καταστροφής, είναι στοιχεία τού Γεγονότος τής 11ης Σεπτεμβρίου πού άπομονώνουν τούς πολίτες μεταξύ τους και τούς ώθούν στίς κρατικές άγκάλες.

Η 11η Σεπτεμβρίου αποτέλεσε λοιπόν μία στιγμή ιστορικής άνατροπής, και για νά προλάβω πιθανές ένστάσεις τού τύπου «μά δέν πρόκειται παρά για ένα συμβολικό στή πραγματικότητα πλήγμα σέ ένα σύστημα έξουσίας πού καθημερινά δολοφονεί έμπράκτως», σπεύδω νά ύπογραμμίσω τό έξής: ακριβώς επειδή τό χτύπημα είναι συμβολικό γίνεται φορέας τεράστιων άντιδραστικών και άντανакλαστικών δυνάμεων.

Άν δεχτείτε μαζί μου ότι ή 11η Σεπτεμβρίου άλλαξε ουσιαστικά τούς όρους τής ειρήνης και τή σχέση της μέ τόν πόλεμο, τότε θά πρέπει νά αναζητήσουμε, σχηματικά και πάλι, αυτό πού προηγείται και αυτό πού διαμορφώνεται στό μετά, δηλαδή τώρα. Για νά τό θέσω πιο απλά: ποιά μορφή τού πολέμου και ποιά μορφή τής ειρήνης διαφοροποιήθηκαν τό Σεπτέμβριο τού 2001. Ποιά προηγούμενη μορφή τής ειρήνης ή, για τό θέσω προκλητικά, ποιά προηγούμενη μορφή πολέμου, μπορεί νά διακριθεί μέ βάση τίς μεταμορφώσεις τού πολιτικού;

Πράγματι, στό τέλος τού 20ου, τού αιώνα τών έντωνων πολιτικών ταυτίσεων, στό τέλος τής θερμής διπολικής ειρήνης 1945-1991, εγκαινιάσθηκε μία πολύ ιδιαίτερη συνθήκη. Αυτή πού όρθά όνομάστηκε Νέα

Τάξη Πραγμάτων. Ποιά τά ιδιαίτερα γνωρίσματα αὐτῆς τῆς περιόδου πού ἔχει ταυτισθεῖ μέ τήν πολιτική καί πολιτισμική κορύφωση τῆς φιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης; Ποιοί πόλεμοι καί ποιές μορφές εἰρήνης στιγματίσαν παραδειγματικά τή δεκαετία 1991-2001; Γιά νά μήν περιπέσουμε σέ διαφωνίες ὁρολογίας, δέν ἀναρωτιέμαι τόσο ποιά εἶναι ἡ ἰδεολογία τοῦ πολέμου τῆς Νέας Τάξης, ἀλλά περισσότερο ποιά λογική διέπει τό εἰρηνοπολεμικό συνεχές τῆς περιόδου; Πῶς πολεμάει ἡ Ἀμερική καί τί μπορούμε νά μάθουμε ἀπό αὐτό γιά τήν πλανητική κοινωνική ὀργάνωση πού προωθοῦσε.

Ἡ ἐξουσιαστική καί κυριαρχική διάσταση δέν ἀπουσιάζει φυσικά ἀπό τόν εἰρηνοπόλεμο τῆς δεκαετίας τῆς Νέας Τάξης. Ἐντάσσεται σαφῶς σέ μία λογική ἐλέγχου καί ὄχι καταστολῆς. Ἐνα πλαίσιο ὅπου οἱ πόλεμοι ἐλέχον θέση πλανητικῶν ἀστυνομικῶν ἐπιχειρήσεων πού ἐν προκειμένῳ δικαιῶνουν γιά τήν Ἀμερική τόν χαρακτηρισμό τοῦ παγκόσμιου χωροφύλακα.

Θά ἔλεγα ὅτι οἱ δύο χαρακτηριστικοί πόλεμοι τῆς Νέας Τάξης ἀνταποκρίνονται σέ πολύ συγκεκριμένα ἰδεολογήματα πού σήμερα ἔχουν ὑποχωρήσει. Εἶναι οἱ πόλεμοι πού προωθοῦν τήν ἀγοραία λογική μιᾶς ἀστυνόμησης τοῦ κόσμου πρός χάριν τῆς συμβολικῆς καί ὑλικῆς εὐρυθμίας τῆς πλανητικῆς ἀγορᾶς. Εἶναι οἱ πόλεμοι μιᾶς καλπάζουσας ὑπερφιλελεύθερης δημοκρατίας πού ὁμογενοποιεῖ τόν κόσμο μέ τρόπο κατά βάση εἰρηνικό στήν κατεύθυνση τῆς ἀνάδυσης μιᾶς καθολικῆς καταναλωτικῆς ἀτομικότητας. Πόλεμοι καί εἰρηνικές ἐπιχειρήσεις πού ἀποσκοποῦν στήν ὁμοιομορφία; στήν ἰσοπέδωση τῶν ἀνθρωπίνων ἰδιαιτεροτήτων; Πόλεμοι γιά νά πίνουμε ὅλοι κόκα κόλα; Ὁχι. Σέ καμία περίπτωση.

Οἱ πόλεμοι τοῦ Κλίντον καί τοῦ πατέρα Μπους, ἄν πρέπει νά κωδικοποιηθοῦν κάτω ἀπό μία συνθηματολογική διατύπωση εἶναι μᾶλλον οἱ πόλεμοι τοῦ ἔθνικ. Πόλεμοι, εἰρηνικές ἐπιχειρήσεις καί ἀστυνομικές παρεμβάσεις πρός χάριν τῆς διεθνοῦς νομιμότητας, οἱ ὁποῖοι ἐλέγχον καί διαχειρίζονται κάθε μορφή τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς. Ὑβριστικά σχεδόν ἐμφοροῦνται ἀπό τήν πεποίθηση ὅτι τό σύμπαν τῆς ἀγορᾶς, τῶν ἀτομικῶν ἐλευθεριῶν καί δικαιωμάτων μπορεί νά θεραπεύσει, νά προσαρμόσει στίς ἀνάγκες τῆς νέας ἐποχῆς κάθε παρέκκλιση κάθε κοινωνική νόσο, κάθε διαφοροποίηση ἀπό τήν ὅποια ἱστορική καθυστέρηση. Μά καί κάτι ἀκόμα πιό βαθύ: τήν πεποίθηση ὅτι μπορούμε νά παρέμβουμε (ποιοί;), πού μπορεί ἀκόμα καί νά παρέμβει στήν ἐνδογενή δυσπροσαρμοστικότητα πληθυσμῶν, πολιτισμῶν καί λαῶν. Τά πάντα, οἱ πάντες, μπορούν νά ζήσουν, ἀρκεῖ νά γίνουν κανονικοί. Ἡ ἀναλογία μέ τή μοριακή ἐπανάσταση καί τήν ἰδέα τῆς ἀποκρυπτογράφησης τοῦ ἀνθρώπινου γονιδιώματος εἶναι σαφές. Ὁ ἀμερικανοκρατούμενος πλανήτης τῆς new age δεκαετίας μοιάζει μέ μία τεράστια κλινική ἀποκατάστασης διοικούμενη ἀπό μία θεραπευτική ἐξουσία πού κοινωνικοποιεῖ μέ τόν κανονικό τρόπο τούς πάντες, προσφέ-

ροντας κατόπιν, στούς θεραπευθέντες διαρκή κλινικό ἐλεγχο, πολλές ἀτομικές ἐλευθερίες —ἀρκεῖ νά εἶναι ὄντως ἀτομικές καί νά μήν μποροῦν νά μετατραποῦν σέ συλλογικές ἐμπειρίες, καί φυσικά κατ' οἶκον ἀστυνομικο-ιατρικές ἐπισκέψεις.

Μέ ἄλλα λόγια διαπιστώνουμε ὅτι οἱ ἀντιλήψεις γιά τή ζωή πού διακινῶνταν στό πλαίσιο τοῦ ὁράματος τῆς Νέας Τάξης, εἶναι πολύ διαφορετικές ἀπό αὐτές πού προβάλλονται ἀπό τήν ἐξαρση τοῦ συνδρόμου ἀνασφάλειας πού πλήττει ὁλόκληρο τόν δυτικό κόσμο μετά τό Σεπτέμβριο 2001.

Τό οἰκουμενικό ἀγκάλιασμα τοῦ πλανήτη, ἀπό τήν ἀγοραία ἀόρατη χεῖρα πού μειώνει τίς πολιτικές συγκρούσεις, ὑπονομεύει τά μεγάλα συλλογικά διακινεῦματα καί ἀναιρεῖ τίς κοινωνικές ταυτότητες, ἀξίωσε ὅτι θά θεραπεύσει κάθε ἀντίσταση, ὅτι θά διαλύσει κάθε πύκνωση ἱστορικῆς καθυστέρησης. Ἡ θεραπευτική αὐτή πολιτική τοῦ θριαμβευτικοῦ νεο-φιλελευθερισμοῦ παρήγαγε πολέμους πού νομιμοποιῶνταν μέ τήν ἐπίκληση τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων καί τοῦ Διεθνοῦς Δικαίου. Ταυτόχρονα ὅμως, φαίνεται ὅτι οἱ πόλεμοι αὐτοί διέπονταν ἀπό ἕνα εὐρύτατο οἰκονομικό κίνητρο, πού δέν θά πρέπει, φυσικά, νά συσχετιστεῖ εὐθέως μέ τή διεκδίκηση πλουτοπαραγωγικῶν πηγῶν, τά «πετροντολέρος» καί ὅλους τούς ἀναγωγισμούς δημοσιογραφικῆς προέλευσης κτλ. Αὐτό τό οἰκονομικό κίνητρο εἶναι εὐρύ ἐπειδή ἀκριβῶς ὀδηγεῖ στήν πλανητική ἐπέκταση τῆς ἀγοραίας λογικῆς καί ὑποστηρίζει ἔμπρακτα τήν ἀπρόσκοπτη λειτουργία τῆς ἀγορᾶς.

Ἐπ' αὐτούς τούς ὅρους οἱ δύο πρῶτοι πόλεμοι τῆς μετα-ψυχροπολεμικῆς ἐποχῆς, ἦταν ὄντως ἱμπεριαλιστικοί πόλεμοι: πόλεμοι τοῦ ἐπιχειρηματικοῦ ὀρθολογισμοῦ. Πόλεμοι πού κατέδειξαν γιά μία φορά ἀκόμη, ὅτι ἡ οἰκονομική ἐλευθερία ἀπαιτεῖ μία καθαρή πολιτική ἐλευθερία ἀστικοῦ τύπου καθώς καί εἰδικές πολιτισμικές συνθήκες καί ἀρχές. Αὐτές πού θά ἐπιτρέψουν τήν κατασκευή ἑνός οἰκουμενικοῦ καί συνάμα διαφοροποιημένου καταναλωτῆ. Ἦταν κατ' οὐσίαν πόλεμοι τῆς παγκοσμιοποίησης. Τό κίνητρό τους δέν ἦταν ἀγαθό, μά ὁ στόχος πάντως ἦταν ἥπιος, ἐξουσιαστικός καί ἀλλοτριωτικός γιά τούς πολίτες. Στόχευε στόν ἐλεγχό τους, στήν πειθάρχηση καί στήν ἐξατομίκευση τῶν ὑποκειμένων τους μέ βάση ἕνα ὑπόδειγμα μαζικῆς ἐνσωμάτωσης στόν πολιτισμό τῆς καταναλωτικῆς εὐδαιμονίας. Τό νεοἱμπεριαλιστικό ὅμως κίνητρο τῶν πολέμων αὐτῶν, δέν ἦταν καταστροφικό. Δέν ἐντόπιζε ἐχθρούς μά νοσοῦντες, καί πίστευε ὅτι ἔχουμε φτάσει στήν ἐποχή ὅπου καμία κοινωνική ἀσθένεια δέν εἶναι ἀνίκητη. Ἡ γλώσσα μά καί ἡ εἰλικρινῆς πλήν ὅμως ἀνεφάρμοστη μέριμνα γιά μηδενικές ἀπώλειες ἀμάχων σέ αὐτούς τούς πολέμους, ἡ ἱατροποίηση τῆς πολεμικῆς ὁρολογίας (σᾶς θυμίζω: «χειρουργικοί βομβαρδισμοί ἀκριβείας») ἀλλά καί αὐτό τό παράδοξο «παράπλευρες ἀπώλειες» πού τόσο ἐντονα χρησιμοποιήθηκε ἀπό τόν ἑλληνικό τύπο γιά νά καταδειχτεῖ ὁ κυνισμός τῆς συγκάλυψης τοῦ πολεμοχαροῦς τεχνολογικοῦ ὀρθολογισμοῦ, ὅλα αὐτά ἀποτελοῦν στοιχεῖα τῆς πολεμι-

κῆς συμπεριφορᾶς στά ὅποια ὀφείλουμε νά σταθοῦμε, ἂν πραγματικά θέλουμε νά μετρήσουμε αὐτή τή σχέση πολέμου καί εἰρήνης. Καί ἂν θέλουμε νά ἀποκτήσουμε ἐργαλεῖα ἐπαρκῆ γιά τήν κατανόηση τῆς σημερινῆς συνθήκης διάχυσης τοῦ πολέμου καί τῆς στρατιωτικοποίησης κοινωνικῶν λειτουργιῶν ἀλλά καί τοῦ ἴδιου τοῦ πολίτη, θά πρέπει νά μάθουμε νά μὴν περιφρονοῦμε τή στρατιωτικὴ ρητορεία καί τίς πολιτικές συνέπειες πού ἐπιφέρουν οἱ ἱστορικές τῆς διαφοροποιήσεις. (Οἱ πόλεμοι τῆς παγκόσμιας ἀστυνόμευσης διακρίνονται αἰσθητὰ ἀπὸ τὸ κυρίαρχο μοντέλο πολέμου τοῦ 20οῦ αἰῶνα: τὸν ὀλοκληρωτικὸ πόλεμο, τὸν πόλεμο τῆς ὀλοκληρωτικῆς κοινωνικῆς ἐμπλοκῆς καί καταστροφῆς.) Καταστροφικὴ ὅμως εἶναι ἡ κυρίαρχη σήμερα στή Δύση πολεμικὴ ἰδεολογία τῆς ἀσφάλειας.

Ἡ ἀσφάλεια, καί ἰδιαίτερα ἡ χιμαιρική προσδοκία μιᾶς ὀλικῆς ἐξασφάλισης ἀπὸ κάθε «ἐξωτερικὸ κίνδυνο», πρέπει νά ὑποστηριχθεῖ ἀπὸ μιὰ γενικὴ ἀρχή, ἱκανὴ νά συσπειρώσει, ἄλλοτε παθητικὰ καί ἄλλοτε ἐνεργητικὰ, τοὺς πολίτες. Ἡ ἰδεολογία τοῦ πολέμου θά παίξει αὐτὸν τὸ ρόλο. Καί πῶς συγκεκριμένα ἡ ἰδέα τοῦ προληπτικοῦ ἢ παραδειγματικοῦ πολέμου πού ἀποσκοπεῖ στὴν ἐξουδετέρωση κάθε πιθανῆς ἐστίας κινδύνου. Ἐδῶ ἐφαρμόζεται ἡ στρατηγικὴ ἐνός παρατεταμένου πρώτου πλήγματος πού δέν λογαριάζει ἀμάχους, ἀπώλειες, ἐκατέρωθεν νεκρούς καί φυσικά πού περιφρονεῖ τίς ἀρχές τοῦ Διεθνούς Δικαίου καί παρακάμπτει τίς κεντρικὲς ἀξίες τοῦ φιλελεύθερου πολιτισμοῦ καί ὅ,τι μπορούσαμε νά φανταστοῦμε γιά τὴν παγκοσμιοποίηση.

Αὐτὸ ὅμως πού πρέπει νά προστεθεῖ σέ αὐτὸν τὸν συλλογισμό εἶναι ὅτι ἡ ἀναδόμηση ἐνός κράτους στὴν κατεῦθυνση τῆς ἀσφάλειας καί μὲ βασικὸ ἰδεολογικὸ ὑποστήριγμα τὸν πόλεμο, ἐνός κράτους πού, γιά νά ὑπηρετήσῃ αὐτούς τοὺς στόχους, δέν θά διατάσῃ νά χωρίσει ξανά τὸν κόσμο σέ ἀπειλούμενους καί σέ «ἀπειλητικούς», ἀναιρεῖ οὐσιαστικὰ τὴ νεοφιλελεύθερη ἀγοραία προσέγγιση τῶν πραγμάτων. Ἀντικαθιστᾷ δέ, τὴν οἰκουμενικὴ καπιταλιστικὴ Νέα Τάξη Πραγμάτων πού προήχθη τὴ δεκαετία '91-01 ἀπὸ ἕνα ἐθνικιστικὸ καί ἰδεολογικὰ φορτισμένο σχῆμα στό ὅποιο οἱ νοσηματοδοτήσεις τῆς «ζωῆς» ἔχουν ἀλλάξει ριζικά.

Ἀντίθετα μὲ τὴν ἀγοραία λογικὴ τῆς ἀστυνόμευσης τοῦ κόσμου πρὸς χάριν τῆς συμβολικῆς καί ὕλικῆς εὐρυθμίας τῆς ἀγορᾶς, ἡ σημερινὴ ἀμερικανικὴ πολιτικὴ ἀλλά καί πολλῶν εὐρωπαϊκῶν κρατῶν (ἡ Γαλλικὴ ἀστυνομία ἀναθέρωσε προσφάτως τὸ ἐπίσημο στρατηγικὸ τῆς δόγμα, ἀπὸ προληπτικὸ ἔγινε ἐπίσημως κατασταλτικὸ) ἐπιδιώκει νά ἐπαναφέρει σέ ὅλα τὰ πεδία μεγάλες διαιρέσεις. Οἱ τελευταῖες μοιάζουν νά ἔχουν πολιτισμικὸ καί θρησκευτικὸ ὑπόβαθρο: Δύση vs Ἀνατολή, ὀλοκληρωμένοι χριστιανοὶ ἐναντι ἀπίστων. Ὁ βασικὸς ὅμως διαχωρισμὸς πάνω στὸν ὅποιο ὀργανώνεται αὐτὴ ἡ νέα ἰδεολογία τοῦ πολέμου, τοποθετεῖται ἀνάμεσα σέ μιὰ πλειοψηφία ἀπειλούμενων πολιτῶν καί σέ μιὰ μειοψηφία ἀπειλητικῶν. Στὴν ἐμπόλεμη αὐτὴ συνθήκη ἀντιστοιχεῖ καί ἕνα νέο κοινωνικὸ συμβόλαιο

πού σκληραίνει τοὺς κατασταλτικὸς μηχανισμούς. Ὁ θάνατος κάθε πιθανοῦ τρομοκράτη, κάθε δυνητικοῦ παραβάτη, ἐν τέλει καθενὸς πού θά εἶχε ἕναν ὅποιον-δήποτε λόγο ἢ κάποια στοιχεῖα ταυτότητας γιά νά διαφοροποιηθεῖ ἀπὸ τὰ κυρίαρχα ὑποδείγματα, μοιάζει πλέον αὐτονόητος.

Ὁ «παγκόσμιος χωροφύλακας τῶν λαῶν» ἔχει ἀλλάξει ροῦχα. Ἐχει ἐνδυνθεῖ τὴ στρατιωτικὴ παραλλαγή καί πολεμáει τοὺς κακοὺς. Γιά νά τοὺς σκοτώσει. Δέν ἐνδιαφέρεται πιά νά πειθαρχήσει τοὺς ἀποκλίνοντες. Ἡ σύσταση τοῦ νέου ἐμπόλεμου μοιάζει νά εἶναι βαθύτατα ἰδεολογικὴ γι' αὐτὸ καί πολὺ δύσκολα ἐκλογικεύσιμη γιά ὅσους δέν ἀφήνουμε τοὺς φόβους μας νά γίνουν φοβίες, γιά ἐμᾶς πού δέν ἐπιθυμοῦμε νά ἐνταχθοῦμε στό νέο κοινωνικὸ συμβόλαιο καί νά κρατικοποιήσουμε τίς ἐλευθερίες μας.

Ἡ εὐκολία μὲ τὴν ὅποια συγχέουμε τίς δύο αὐτές περιόδους, τίς δύο λογικὲς ἐνισχύεται ἀκόμη περισσότερο ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀνεκλογικευτὴ κρατικὴ βία πού ἐκφράζει, ἄς τὸ ὁμολογήσουμε, μεγάλες πλειοψηφίες, καί πού συνεπῶς ἐκφράζεται σαφῶς μέσα ἀπὸ τὸ ἴδιωμα μιᾶς δημοκρατικῆς νομιμοποίησης. Μεγάλες δημοκρατικὰ ἐκφρασμένες πλειοψηφίες τῆς ἀσφάλειας πού συνειδητὰ ἀπεμπολοῦν ὀλόκληρες περιοχές τῶν κοινωνικῶν καί πολιτικῶν του ἐλευθεριῶν. Τὸ ζήτημα δέν εἶναι νά διαλέξουμε τί προτιμᾶμε. Ἐξ ἄλλου κανεὶς δέν μᾶς ρωτᾷει. Νά προτιμήσουμε τὴν κλινικὴ ἢ τὴν στρατηγικὴ ἀντιμετώπιση τῆς ζωῆς καί τοῦ θανάτου; Νά ἀναπολήσουμε τὸν ἐλεγχόμενο πλουραλισμὸ ἢ νά συνταχθοῦμε μὲ τίς τρομαγμένες καί πληγωμένες πλειοψηφίες; Νά θρηνησοῦμε τὴν καπιταλιστικὴ παγκοσμιοποίηση τοῦ πολιτισμοῦ, τὴν πολλαπλότητα τῶν ἐπιτρεπόμενων ἐμπειριῶν (μὲ κρυφὸ λάβαρο τὸν σεξουαλικὸ τουρισμὸ τοῦ Δυτικοῦ καταναλωτῆ πού περιγράφει ὁ «καταραμένος» Μισέλ Οὐελμπέκ) ἢ νά ὑπομείνουν τοὺς νεοκρατικὸς ἐθνικισμούς καί τὴν ἐπιστροφή τοῦ κοινωνικοῦ κρατισμοῦ πού ἀνερευθρίαστα μᾶς προτείνει εἶδη ἀπὸ πλανητικὲς καί τοπικὲς καραντίνες γιά τὴν ἀθεράπευτη πνευμονία; Καί ἀκόμα πῶς νά σχολιάσουμε τὴν ἐνδυματολογικὴ στρατιωτικοποίηση τοῦ γυναικείου πληθυσμοῦ;

Μήπως πρέπει, ἀνατρέχοντας ὁ καθένας σέ παλαιούς οικονομικοὺς ντετερμινισμούς, νά περιμένουμε τὰ πράγματα νά ἐκλογικευθοῦν μέσω τῆς ἀγορᾶς καί τοῦ ἐμπορίου; Ποιὰ κοινωνικὴ τάξη, ποιὸς πολιτισμὸς θά μᾶς ἀπαλλάξῃ ἀπὸ τὴν ἡλιθιότητα τῆς στρατιωτικῆς ζωῆς γιά νά παραφράσω ἕνα παλαιὸ κείμενο κοινωνικῆς πολεμικῆς;

Ἡ στιγμή δέν εἶναι ἡ κατάλληλη γιά θεωρητικὲς ἢ πολιτικὲς ὑποδείξεις. Ἡ ἐνδελεχὴς ὅμως μελέτη τῶν συνεχῶς μεταλλασσομένων μορφῶν τῆς ἐξουσίας, τῆς βίας καί τῶν ἀντιστάσεων σέ αὐτὲς ἴσως μᾶς ἐπιτρέψει νά ἀντιληφθοῦμε ὅτι αὐτὸ πού κινδυνεύει σήμερα δέν εἶναι τὸ ὄραμα τῆς κοινωνικῆς δημοκρατίας. Νομίζω ὅτι στίς παρούσες συνθήκες αὐτὸ εἶναι τουλάχιστον σέ ἀναστολή. Ἐπείγει ἡ ὑπεράσπιση τῆς πολιτικῆς δημοκρατίας.

ΕΙΝΑΙ ΔΥΝΑΤΟΝ ΝΑ ΕΞΗΓΗΘΟΥΝ ΟΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΙ ΑΓΩΝΕΣ ΕΜΜΕΝΩΣ;

Γιά τό βιβλίο: Michael Hardt καί Antonio Negri, *Empire*.
Cambridge (Mass) καί London, Harvard University Press, 2000. [Έλληνική έκδοση: *Αυτοκρατορία*,
Μετάφραση: Νεκτάριος Καλαϊτζής, Scripta, 'Αθήνα 2002.]

τοῦ Ernesto Laclau*

μετάφραση: Γρηγόρης 'Ανανιάδης

Σέ πρόσφατή του συνέντευξη¹ ὁ Ζάκ Ρανσιέρ (Jacques Rancière) ἀντιδιαστέλλει τήν ἔννοια τοῦ «λαοῦ», [*peuple*]² ὅπως αὐτός τήν ἀντιλαμβάνεται, πρὸς τήν κατηγορία τοῦ «πλήθους» [*multitude*] ὅπως τήν παρουσιάζουν οἱ συγγραφεῖς τῆς *Αυτοκρατορίας*. Ὁ Ρανσιέρ, ὡς γνωστόν, κάνει τή διάκριση μεταξύ ἀστυνόμευσης [*police*] καί πολιτικῆς [*politics*]. Ἡ πρώτη εἶναι ἡ λογική τῆς καταμέτρησης τοῦ πληθυσμοῦ καί τῆς κατάταξής του σέ διαφορετικές θέσεις, ἐνῶ ἡ δεύτερη ἀντιπροσωπεύει τήν ἀνατροπή αὐτῆς τῆς διαφοροποιητικῆς λογικῆς μέσω τῆς συγκρότησης ἑνός ἐξισωτικοῦ λόγου πού ἀμφισβητεῖ τίς καθιερωμένες ταυτότητες. Ὁ «λαός» εἶναι τό ἰδιάζον ὑποκείμενο τῆς πολιτικῆς καί προϋποθέτει μιᾶ ὄξεια διαίρεση τοῦ κοινωνικοῦ σώματος, ἡ ὁποία δέν εἶναι ἀναγώγιμη σέ κανένα εἶδος ἐμμενοῦς ἐνότητας. Ἡ *Αυ-*

τοκρατορία, ἀντιθέτως, ἀναγορεύει τήν ἐμμένεια³ σέ κεντρική τῆς κατηγορία καί σέ θεμελιώδη λόγο τῆς ἐνότητας τοῦ πλήθους.

Ἄξιζει τόν κόπο νά παρουσιαστοῦν οἱ βασικές γραμμές τῆς κριτικῆς τοῦ Ρανσιέρ καθόσον συνιστοῦν πρόσφορο ἐφαλτήριο γιά τίς παρατηρήσεις μας ἐπί τοῦ κρινομένου βιβλίου. Ἡ λογική τῆς ἐμμένειας τῶν Χάρντ καί Νέγκρι συνδέεται, κατά τόν Ρανσιέρ, μέ τήν υἰοθέτηση ἀπό τήν πλευρά τους μιᾶς ἠθικῆς τῆς κατάφασης, ἐμπνευσμένης ἀπό τόν Νίτσε καί τόν Ντελέξ, ἠθικῆς πού ἐξαλείφει κάθε ἀντιδρῶσα ἢ ἀρνητική

¹ Ἀναδημοσιεύεται ἀπό τά *Σύγχρονα Θέματα*, τεῦχος 82, Ἰούνιος 2003]

* Ὁ Ernesto Laclau διδάσκει πολιτική θεωρία στό Πανεπιστήμιο τοῦ Essex, ὅπου καί ἴδρυσε τό Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα *Ἰδεολογία καί Ἀνάλυση τοῦ Λόγου*. Διδάσκει ἐπίσης στό Τμήμα Συγκριτικῆς Λογοτεχνίας τοῦ State University of New York (Buffalo). Τόν καιρό αὐτό ὁλοκληρώνει βιβλίο μέ τίτλο *The Populist Reason* (ἐκδ. Verso).

1. «Peuple ou multitudes: question d'Eric Alliez à Jacques Rancière», *Multitudes*, τεῦχος 9, Μάιος/Ἰούνιος 2002, σελ. 95-100.

2. Jacques Rancière, *La Mésentente*, ἐκδόσεις Galilée, Παρίσι 1995.

3. [ΣτΜ: *Ἐμμένεια* (immanence): ὁ ὅρος χρησιμοποιεῖται ἀπό ὀρισμένα θεολογικά καί φιλοσοφικά ρεύματα τῆς πρώτης νεωτερικότητας γιά νά ὑποδηλώσει τρόπους παρουσίας καί ἐνέργειας τοῦ Θεοῦ μέσα στόν κόσμο, κατ' ἀντιδιαστολήν πρὸς τό παραδοσιακό ἰουδαιοχριστιανικό δόγμα τῆς *ὑπερβατικότητας* πού πρεσβεύει ὅτι, ὡς Δημιουργός, ὁ Θεός βρίσκεται ἐπέκεινα τοῦ κόσμου. Ἐδῶ προφανῶς ὁ ὅρος χρησιμοποιεῖται ἀναλογικά.]

Ροντέν, Τό χέρι τοῦ Θεοῦ

διάσταση. Ἡ *Αὐτοκρατορία*, μπορεῖ νά ἐνταχθεῖ, ἀπό τήν ἄποψη αὐτή, σέ μιά μακρά παράδοση τῆς νεωτερικῆς πολιτικῆς φιλοσοφίας πού εἶναι βαθύτατα μετα-

πολιτική: «ὁ πυρήνας τῆς μεταπολιτικῆς εἶναι ἡ ἀναγωγή τῶν ἐπισηφῶν κατασκευῶν τῆς πολιτικῆς σκηνῆς στήν ἀλήθεια μᾶς ἐμμενοῦς δύναμης ἢ ὅποια

οργανώνει τά όντα σε μία κοινότητα και ταυτίζει την άληθινή κοινότητα με τη νοητή και αισθητή δράση της άληθειας αυτής.»⁴ Έκ του ό ότι οι Χάρντ και Νέγκρι άπορρίπτουν κάθε σύμφυτη με τά πολιτικά ύποκειμενα άρνητικότητα έπεται ότι ή έγγενής δύναμη του πλήθους είναι κατ' ανάγκην δύναμη διαλυτική, «έγκατεστημένη σε κάθε κατάσταση καταπίεσης ως τό ουσιώδες περιεχόμενό της, περιεχόμενο προορισμένο να καταστρέψει κάθε φραγμό. Τά «πλήθη» είναι τό αναγκαίο περιεχόμενο της Αυτόκρατορίας.»⁵ Οι διαλυτικές δυνάμεις που ενεργούν έμμενως είναι εκείνο που ή μαρξιστική θεωρία όνόμασε «παραγωγικές δυνάμεις» ύπάρχει δέ, σύμφωνα με τόν Ρανσιέρ, μία άυστηρή όμολογία μεταξύ του ρόλου των παραγωγικών δυνάμεων και εκείνου που έπιτελούν τά πλήθη, όπως αυτά περιγράφονται στην Αυτόκρατορία, όταν ενεργούν. Ό Ρανσιέρ έπισημαίνει ότι οι παραγωγικές δυνάμεις δέν θά έπρεπε κατ' ανάγκην να έννοηθούν με τη στενή παραγωγιστική σημασία του όρου, καθόσον ή έννοια των παραγωγικών δυνάμεων ύπέρξε άντικείμενο διαδοχικών διευρύνσεων: από τόν άυστηρό οικονομισμό του κλασικού μαρξισμού μέχρι τις πιο πρόσφατες άπόπειρες να συμπεριληφθεί σε αυτήν τό σύνολο των έπιστημονικών και διανοητικών ίκανοτήτων, με ένδιάμεσο σταθμό τό λενινιστικό έγχείρημα να ολοκληρώσει μέσω πολιτικής παρέμβασης ένα έργο που οι παραγωγικές δυνάμεις άδυνατούσαν να διεκπεραιώσουν.

Νομίζω ότι ό Ρανσιέρ ύπογράμμισε όρθότατα εκείνο που κι εγώ θεωρώ ως τήν κύρια πηγή άρκετών άδυναμιών της Αυτόκρατορίας, μεταξύ των όποιων συγκαταλέγεται και ένα μειονέκτημα κεφαλαιώδους σημασίας: τό ότι έντός του θεωρητικού της πλαισίου ή πολιτική καθίσταται άδιανόητη. Θά ξεκινήσω λοιπόν με τήν άνάλυση της έννοιας της έμμένειας, όπως αυτή αναπτύσσεται στο έν λόγω έργο, και θά καταπιαστώ παρακάτω με όρισμένες άλλες θεωρητικές και πολιτικές πτυχές του βιβλίου.

Άς άρχίσουμε από τό πώς άντιλαμβάνονται οι συγγραφείς τις καταβολές της ευρωπαϊκής νεωτερικότητας. Ένώ ύπογραμμίζουν, ως είθισται, τή σημασία της διαδικασίας εκκοσμίκευσης, παρουσιάζουν τή διαδικασία αυτή «ως σύμπωμα και μόνον του πρωταρχικού συμβάντος της νεωτερικότητας: της κατάφασης των δυνάμεων του κόσμου τούτου, της ανακάλυψης του έπιπέδου της έμμένειας ή της ένδοκοσμικότητας. «Omne eus habet aliquod esse proprium» – κάθε όντότητα έχει μιάν ένική ουσία. Η άπόφαση του Ντόν Σκότους (Duns Scotus) άνατρέπει τή μεσαιωνική αντίληψη του όντος ως άντικειμένου αναλογικής και ως εκ τούτου δυαδικής κατηγορήσεως – ως όντότητας με τό ένα πόδι σε τούτον τόν κόσμο και τό άλλο σε μιάν έπικράτεια ύπερβατική.»⁶ Η ύπογράμμιση από τόν Ντόν Σκότους της ένικότητας του όντος έπρόκειτο έτσι να έγκαινιάσει στη φιλοσοφική σκέψη τή λογική της έμμένειας. Ός κυριότερους εκπρωσώπους της πα-

ράδοσης αυτής θεωρούν οι συγγραφείς τόν Νικόλαο Κουζάνο (Nicolaus Cusanus), τόν Πίκο ντέλα Μιραντόλα (Pico della Mirandola) και τόν Μπόβιλλους (Bovillus) –άλλα όνόματα που παραθέτουν είναι εκείνα του Μπέικον (Bacon) και του Όκκαμ (Occam)– και ως άποκορύφωσή της τόν Σπινόζα. «Πράγματι, όταν φτάνουμε πλέον στον Σπινόζα, ό όρίζοντας της έμμένειας και ό όρίζοντας της δημοκρατικής πολιτικής τάξεως συμπέτουν έντελως. Τό έπίπεδο της έμμένειας είναι εκείνο έπί του όποιου πραγματώνονται οι δυνάμεις της ένικότητας και έπί του όποιου ή άλήθεια της νέας άνθρωπότητας καθορίζεται ιστορικά, τεχνικά και πολιτικά. Για αυτόν ακριβώς τόν λόγο, έπειδή δηλαδή δέν μπορεί να ύπάρξει καμία έξωτερική διαμεσολάβηση, τό ένικό παρουσιάζεται ως τό πλήθος.»⁷ Η έπανάσταση, ώστόσο, περιέπεσε σε δυσκολίες. Είχε τόν Θερμιδώρ της. Τό έπακόλουθο ήταν ό Τριακονταετής Πόλεμος, ό δέ πόθος για ειρήνη συνετέλεσε στην ήττα των δυνάμεων της προόδου και στην έγκαθίδρυση της άπολυταρχίας.

Τό πρώτο άξιοσημείωτο χαρακτηριστικό της άνάλυσης αυτής είναι ότι μάς προσφέρει μιá κολοθή ιστορική άφήγηση. Διότι ή υιοθέτηση της λογικής της ριζικής έμμένειας δέν άρχίζει, όπως φαίνεται να πιστεύουν οι Χάρντ και Νέγκρι, τήν έποχή του Ντόν Σκότους, αλλά πολύ νωρίτερα, κατά τήν περίοδο της Καρολίγγειας Άναγέννησης –ακριβέστερα δέ, με τό *De divisione Naturae* του Σκότους Έριγένη (Scotus Erigena). Στις άρχικές της μάλιστα εκδοχές ή λογική αυτή δέν είχε τίποτε να κάνει με τό πνεύμα της κοσμικότητας, καθόσον διαμορφώθηκε ως άνταπόκριση σε δυσκολίες άυστηρώς θεολογικές. Τό ένδιαφέρον μας για τό ζήτημα των καταβολών δέν όφείλεται άπλως σε σχολαστική εύσυνειδησία άντιθέτως, ή διασαφήνιση του εύρύτερου πλαισίου των έναλλακτικών θεολογικών κατευθύνσεων, μία από τις όποιες ήταν και ή λογική της έμμένειας, έχει άμεση σχέση με τά πολιτικά ζητήματα που συζητάμε σήμερα. Τό άρχικό θεολογικό έρώτημα –τό όποιο άπασχόλησε τή διάνοια ενός στοχαστή του άναστήματος του Άγίου Άύγουστίνου– ήταν πώς θά μπορούσε να καταστεί συμβατή ή ύπαρξη του κακού στον κόσμο με τήν παντοδυναμία του Θεού. Έάν ό Θεός είναι υπεύθυνος για τό κακό, τότε δέν μπορεί να είναι Πανάγαθος· έάν πάλι δέν είναι υπεύθυνος για τό κακό, τότε δέν είναι Παντοδύναμος. Στις πρώτες της διατυπώσεις, ή λογική της έμμένειας σχε-

4. «Peuple ou multitude...», σελ. 96.

5. Ibid., σελ. 97.

6. *Empire*, σελ. 71. [*Αυτόκρατορία*, σελ. 107-108. (Στά παρατιθέμενα από τό έργο των Χάρντ και Νέγκρι άποσπάσματα δέν ακολουθώ κατά γράμμα τή μετάφραση του Ν. Καλαϊτζή - Γ.Α.)]

7. Ibid., σελ. 73 [σελ. 111].

διάζεται ως απάντηση σέ αυτό τό ἐρώτημα. Σύμφωνα μέ τόν Έριγένη, τό κακό κατ' οὐσίαν δέν ὑπάρχει, διότι ὅλα ὅσα ἀποκαλοῦμε κακό συνιστοῦν τά ἀναγκαῖα στάδια ἀπό τά ὁποῖα πρέπει νά περάσει ὁ Θεός προκειμένου νά φτάσει στήν θεϊκή του τελείωση. Αυτό ὅμως εἶναι προφανῶς ἀδύνατον, ἐάν ὁ Θεός δέν βρισκεται, κατά κάποιον τρόπο, μέσα στόν κόσμο.

Ἡ λογική τῆς ἐμμένειας ἐπρόκειτο νά διανύσει ἐφ' ἑξῆς μιά μακρά πορεία στή Δυτική σκέψη. Ἡ παρουσία τῆς εἶναι ἰδιαίτερος αἰσθητή στόν Βόρειο μυστικισμό καί σέ ὀρισμένους ἀπό τοὺς συγγραφεῖς πού συζητοῦνται στήν *Αὐτοκρατορία*, ὅπως στόν Νικόλαους Κουζάνου καί τόν Σπινόζα, ἐπρόκειτο δέ νά φτάσει στό ἀπόγειό της στόν Χέγκελ καί στόν Μάρξ. Ἡ παρουσία τοῦ λόγου τοῦ Χέγκελ ἀκολουθεῖ κατά πόδας τήν ἐπιχειρηματολογία τοῦ Έριγένη, διατυπωμένη χίλια χρόνια πρὶν. Ὅπως ὑποστηρίζει ἡ *Φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας*, ἡ παγκόσμια ἱστορία δέν εἶναι τό ἔδαφος τῆς εὐτυχίας. Ἡ δέ μαρξική ἐκδοχή διαφέρει ἐλάχιστα: ἡ κοινωνία ἐπρεπε νά ὑπερβῆ τόν πρωτόγονο κομμουνισμό καί νά περάσει μέσα ἀπό τήν κόλαση τῆς ταξικῆς διαίρεσης προκειμένου νά ἀναπτυχθοῦν οἱ παραγωγικές δυνάμεις τῆς ἀνθρωπότητας, καί μόνον στό τέλος τῆς διαδικασίας αὐτῆς, σέ ἕναν πλήρως ἀνεπτυγμένο κομμουνισμό, θά γινόταν ἀντιληπτό τό νόημα ὅλης αὐτῆς τῆς δόξης.⁸

Ἐκεῖνο ὅμως πού παρουσιάζει πραγματικό ἐνδιαφέρον σέ αὐτές τίς θεολογικές διαμάχες εἶναι οἱ ἐναλλακτικές κατευθύνσεις πού παραμένουν διαθέσιμες στήν περίπτωση κατά τήν ὁποία ἡ ὁδός τῆς ἐμμένειας δέν ἀκολουθεῖται. Διότι στήν περίπτωση αὐτή τό κακό δέν εἶναι ἐκδήλωση ἐνός ὑποκειμένου λόγου ἱκανοῦ νά τό ἐξηγήσει, ἀλλά γεγονός ἄλογο καί μὴ περαιτέρω ἀναγώγιμο. Καθώς τό χάσμα πού χωρίζει τό καλό καί τό κακό εἶναι ἀπολύτως συστατικό καί δέν ὑπάρχει κανένας λόγος στήν ἐμμενή ἀνάπτυξη τοῦ ὁποίου θά μπορούσε νά ἀναχθεῖ τό σύνολο τῶν ὄντων, ὑφίσταται ἕνα στοιχεῖο ἀρνητικότητας πού δέν μπορεῖ νά ἐξαλειφθεῖ οὔτε μέσω τῆς διαλεκτικῆς μεσολάβησης οὔτε μέσω μᾶς ντισεικῆς καταφατικότητας. Δέν ἀπέχουμε ἐδῶ πολύ ἀπό τίς ἐναλλακτικές λύσεις πού ἀναφέρει ὁ Ρανσιέρ στή συνέντευξή του. (Ἄς σημειωθεῖ ὅτι, ἐάν θέλουμε νά ἀκριβολογοῦμε, ἡ κατηγορία τῆς ὑπερπλήρωσης [*excess*] δέν εἶναι ἀσύμβατη μέ τήν ἐννοια τῆς μὴ διαλεκτικῆς ἀρνητικότητας πού εἰσηγοῦμαστε. Μόνον ἐάν ἐπιχειρήσουμε νά συνδυάσουμε τήν ὑπέρβαση μέ τήν ἐμμένεια προκύπτει ἀναπόφευκτα ἡ μὴ πολιτική στροφή πού θά ἀναλύσουμε εὐθύς ἀμέσως.)

Κατά τόν ἴδιο τρόπο πού, μέ τήν ἔλευση τῆς νεωτερικότητας, ἔπαυσε ἡ ἐμμένεια νά εἶναι θεολογική ἐννοια καί ἐκκοσμικεύτηκε πλήρως, μετατρέπεται, μέ τήν νεωτερική στροφή, καί ἡ θρησκευτική ἐννοια τοῦ κακοῦ σέ πυρῆνα ἐκείνου πού μπορούμε νά ὀνομάσουμε «κοινωνικό ἀνταγωνισμό». Τό στοιχεῖο πού ἡ ἐν-

νοια τοῦ κοινωνικοῦ ἀνταγωνισμοῦ διατηρεῖ ἀπό τήν ἐννοια τοῦ κακοῦ εἶναι ἡ ἰδέα τῆς ριζικῆς διαίρεσης—ριζικῆς μέ τήν ἐννοια ὅτι εἶναι ἀδύνατον νά ἀφομοιωθεῖ ἀπό κάποια βαθύτερη ἀντικειμενικότητα πού θά ἀνήγαγε τά σκέλη τοῦ ἀνταγωνισμοῦ σέ στιγμές τῆς δικῆς τῆς ἐσωτερικῆς κίνησης, ὅπως, γιά παράδειγμα, ἡ ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων ἢ ὁποιαδήποτε ἄλλη μορφή ἐμμένειας. Ἡ θέση μου ἐν προκειμένω εἶναι ὅτι μόνον ἐάν δεχτοῦμε μιά τέτοια ἐννοια τοῦ ἀνταγωνισμοῦ—καί τό ἐπακόλουθό της πού εἶναι ἡ ριζική κοινωνική διαίρεση—βρισκόμαστε ἀντιμέτωποι μέ μορφές πολιτικῆς δράσης πού μποροῦν νά θεωρηθοῦν πραγματικά πολιτικές. Γιατί ἰσχύει αὐτό; Γιά νά τό δεῖξω θά ἐξετάσω ἕνα πρῶμο κείμενο τοῦ Μάρξ τό ὁποῖο ἔχω πραγματευτεῖ πληρέστερα ἄλλοι.⁹ Στό κείμενο αὐτό ὁ Μάρξ ἀντιδιαστέλλει μίαν ἀμιγῆς ἀνθρώπινη ἐπανάσταση πρὸς μίαν ἀπλῶς πολιτική. Ἡ εἰδοποιός διαφορά εἶναι ὅτι στήν πρώτη περίπτωση ἐμφανίζεται ἕνα καθολικό ὑποκείμενο καθ' ἑαυτό καί δι' ἑαυτό. Μέ τά λόγια τοῦ Μάρξ:

«Διακηρύσσοντας τή διάλυση τῆς μέχρι τοῦδε παγκόσμιας τάξεως, τό προλεταριάτο διατυπώνει ἀπλῶς τό μυστικό τῆς δικῆς του ὑπαρξῆς, καθόσον τό προλεταριάτο εἶναι πράγματι ἡ διάλυση αὐτῆς τῆς παγκόσμιας τάξεως.»

Γιά νά τό ποῦμε μέ ὄρους οικείους στόν Χάρντ καί τόν Νέγκρι: ἡ καθολικότητα τοῦ προλεταριάτου συναρτᾶται πλήρως ἀπό τήν ἐμμένειά του σέ μίαν ἀντικειμενική κοινωνική τάξη ἡ ὁποία εἶναι καθ' ὀλοκληρίαν προϊόν τοῦ καπιταλισμοῦ—πού κι αὐτός μέ τή σειρά του δέν εἶναι παρά στάδιο τῆς παγκόσμιας ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων. Ἀλλά, γιά αὐτόν ἀκριβῶς τόν λόγο, ἡ καθολικότητα τοῦ ἐπαναστατικοῦ ὑποκειμένου συνεπάγεται τό τέλος τῆς πολιτικῆς—δηλαδή τήν ἀπαρχή τοῦ μαρξισμοῦ τοῦ κράτους καί τό πέρασμα (σύμφωνα μέ τό νόμοθετημένο ἀπό τόν Μάρξ ἀπόφθεγμα τοῦ Σαίμ Σιμόν) ἀπό τή διακυβέρνηση τῶν ἀνθρώπων στή διαχείριση τῶν πραγμάτων.

Ὅσον δέ ἀφορᾶ τή δεύτερη ἐπανάσταση—τήν πολιτική—, ἡ εἰδοποιός τῆς διαφορά εἶναι, κατά τόν

8. Ἐχω πραγματευτεῖ τά ζητήματα αὐτά λεπτομερέστερα στό δοκίμιό μου «Beyond Emancipation», στό E. Laclau, *Emancipation(s)*, ἐκδόσεις Verso, Λονδίνο 1996, σελ. 1-19.

9. Στό δοκίμιό μου «Identity and Hegemony: the Role of Universality in the Constitution of Political Logics», στό J. Butler, E. Laclau, S. Žižek, *Contingency, Hegemony, Universality. Contemporary Dialogues on the Left*, ἐκδόσεις Verso, Λονδίνο 2000, σελ. 44-89. Τό κείμενο τοῦ Μάρξ στό ὁποῖο ἀναφέρομαι εἶναι τό «Contribution to the Critique of Hegel's Philosophy of Law. Introduction», στό K. Marx καί F. Engels, *Collected Works*, τόμος 3, ἐκδόσεις Lawrence and Wishart, Λονδίνο 1975, σελ. 186-187.

Μάρξ, μία οὐσιώδης ἀσυμμετρία: ἡ ἀσυμμετρία μεταξύ τῆς καθολικότητας ἐνός ἐγχειρήματος καί τῆς μερικότητας τοῦ δρῶντος ὑποκειμένου πού τό διεκπεραιώνει. Ὁ Μάρξ περιγράφει τήν ἀσυμμετρία αὐτή ἀπερίφραστα: ἕνα καθεστῶς διώνεται ὡς καθολική καταπίεση, γεγονός πού ἐπιτρέπει στή συγκεκριμένη μερική κοινωνική δύναμη πού εἶναι ἱκανή νά ἡγηθεῖ τοῦ ἐναντίου του ἀγῶνα νά ἐμφανιστεῖ ὡς καθολικός λυτρωτής –καθολικεύοντας ἔτσι τούς μερικούς τῆς στόχους. Ἐδῶ ἐντοπίζεται τό πραγματικό θεωρητικό μεταίχιμο τῶν σύγχρονων συζητήσεων: εἴτε ἀποδεχόμεστε τή δυνατότητα μιᾶς καθολικότητας πού δέν εἶναι πολιτικά κατασκευασμένη καί διαμεσολαβημένη, εἴτε ἀποδεχόμεστε ὅτι κάθε καθολικότητα εἶναι ἐπισημάνει καί συναρτάται ἀπό μίαν ἱστορική κατασκευή ἐξ ἑτερογενῶν στοιχείων. Οἱ Χάρντ καί Νέγκρι ἀσπάζονται τήν πρώτη ἐναλλακτική λύση χωρίς δισταγμούς. Ἐάν, ἀντιστρόφως, ἀσπαστοῦμε τή δεύτερη, βρισκόμαστε στό πρόθυρο τῆς γραμμασιανῆς ἐννοίας τῆς ἡγεμονίας. (Ὁ Γκράμσι εἶναι στοχαστής γιά τόν ὁποῖο –γιά εὐνόητους λόγους, δεδομένων τῶν προκειμένων τοῦ ἐπιχειρηματός τους– οἱ Χάρντ καί Νέγκρι τρέφουν μικρή συμπάθεια.)

Εἶναι ἐνδιαφέρον νά δεῖ κανεῖς τά συμπεράσματα πού ἐξάγει ἡ *Αὐτοκρατορία* ἀπό τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο προσεγγίζει τό ζήτημα τῆς ἐμμενίας. Ἡ πραγμάτωση μιᾶς πλήρους ἐμμενίας ὅπως τήν ἀντιλαμβάνονται οἱ Χάρντ καί Νέγκρι ἔχει ἕνα πραγματικό ἱστορικό ὑποκείμενο. Πρόκειται γιά ἐκεῖνο πού ἀποκαλοῦν «πλήθος». Ἡ πλήρης πραγμάτωση τῆς ἐμμενίας τοῦ πλήθους θά ἦταν ἡ ἐξάλειψη κάθε ὑπερβατικότητας. Αὐτό, βέβαια, μπορεῖ νά γίνει ἀποδεκτό μόνον ὑπό τήν προϋπόθεση ὅτι ἡ ὁμοιογένεια καί ἡ ἐνότητα τοῦ πλήθους ὡς ἱστορικοῦ ὑποκειμένου εἶναι δεδομένη –στό ζήτημα αὐτό θά ἐπανεέλθουμε σύντομα. Ὁρισμένες, ὡστόσο, ἀπό τίς προεκτάσεις αὐτῆς τῆς αὐστηρῆς ἀντίθεσης μεταξύ τῆς ἐμμενίας καί τῆς ὑπερβατικότητας μποροῦν νά ἀνιχνευτοῦν εὐκόλα. Ἄς πάρουμε τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο πραγματεύονται οἱ συγγραφεῖς τό ζήτημα τῆς κυριαρχίας. Σύμφωνα μέ τήν ἀντίληψή τους, ἡ νεωτερική πολιτική κυριαρχία –ἐννοία βαθιά ριζωμένη στό ἀντεπαναστατικό ρεῦμα τῆς δεύτερης νεωτερικότητας– ἀνάγεται στήν προσπάθεια συγκρότησης ἐνός ὑπερβατικοῦ πολιτικοῦ μηχανισμοῦ. «Ἡ κυριαρχία ὀρίζεται συνελπῶς τόσο ἀπό τήν *ὑπερβατικότητα* ὅσο καί ἀπό τήν *ἀντιπροσώπηση*, δύο ἐννοίες τίς ὁποῖες ἡ οὐμανιστική παράδοση θεωροῦσε ὡς ἀντιφατικές. Ἄφ' ἐνός, ἡ ὑπερβατικότητα τοῦ κυριάρχου θεμελιώνεται ὄχι σέ κάποιο ἐξωτερικό θεολογικό ἔρεισμα, παρά μόνον στήν ἐμμενή λογική τῶν ἀνθρώπινων σχέσεων. Ἄφ' ἑτέρου, ἡ ἀντιπροσώπηση πού ἔχει ὡς λειτουργία τή νομιμοποίηση τῆς κυριαρχίας αὐτῆς ἐξουσίας, ἐπιτυγχάνει ταυτοχρόνως καί τήν πλήρη ἀποξένωσή της ἀπό τό πλήθος τῶν ὑπηκόων. [...] Ἐδῶ [στόν Μπροντέν καί τόν Χόμπελς] γεννᾶται ἡ ἐννοία τῆς σύγ-

χρονης κυριαρχίας σέ κατάσταση πλήρους ὑπερβατικῆς καθαρότητας. Τό συμβόλαιο τοῦ συνεταιρισμοῦ ἐνυπάρχει στό συμβόλαιο τῆς καθυπόταξης καί εἶναι ἀδιαχώριστο ἀπό αὐτό».¹⁰

Ἔτσι λοιπόν ἡ κυριαρχία ἦταν κατ' οὐσίαν ἕνας καταπιεστικός μηχανισμός πού ἀποσκοποῦσε νά παρεμποδίσει τή δημοκρατική ἀνέλιξη ἐνός ἀπροσδιόριστου πλήθους. Τί ὠραῖος μύθος! Διότι ὅπως γνωρίζει ὁποιοσδήποτε εἶναι ἐξοικειωμένος μέ τή νεωτερική θεωρία τῆς κυριαρχίας, ἡ πρακτική τῆς ἐφαρμογῆς ἦταν διαδικασία πολύ πιό σύνθετη ἀπό τήν ἱστορία πού φιλοτεχνοῦν οἱ Χάρντ καί Νέγκρι. Ἐν πρώτοις, τό πλήθος γιά τό ὁποῖο κάνουν λόγο ἀποτελεῖ μιᾶ καθαρά φανταστική ἐπιπόνηση. Ἡ κοινωνία τῆς πρώτης νεωτερικότητας ἦταν μιᾶ βαθύτατα κατακερματισμένη νομοκατεστημένη κοινωνία, ἡ ὁποία καθόλου δέν ἐκινεῖτο πρὸς τήν κατεύθυνση τῆς συγκρότησης ἐνός ἐνιαίου πολιτικοῦ ὑποκειμένου, ἱκανοῦ νά ἐγκαθιδρύσει μίαν ἐναλλακτική μορφή κοινωνικῆς τάξεως. Ἡ βασιλική κυριαρχία καθιερώθηκε μέσα ἀπό ἕναν διμέτωπο ἀγῶνα: τόν ἀγῶνα ἐναντίον τῶν οἰκουμενιστικῶν ἐξουσιῶν –τῆς Ἐκκλησίας καί τῆς Αὐτοκρατορίας– καί τόν ἀγῶνα ἐναντίον τῶν τοπικῶν φεουδαρχικῶν ἐξουσιῶν. Πολλές δέ ἀπό τίς ἀνερχόμενες κοινωνικές δυνάμεις –ιδίως οἱ ἀστοί– ἀπετέλεσαν τήν κοινωνική βάση πού κατέστησε δυνατή τήν ἐμπέδωση τῆς βασιλικῆς κυριαρχίας. Εἶναι ὄντως ἀδιαμφισβήτητο ὅτι ἡ μεταβίβαση τοῦ ἐλέγχου πολλῶν κοινωνικῶν τομέων στό νέο κοινωνικό κράτος βρίσκεται στή ρίζα τῶν νέων μορφῶν τῆς βιοεξουσίας, ἡ ἐναλλακτική ὅμως λύση δέν ἦταν ἡ αὐτόνομη ἐξουσία ἐνός ὑποθετικοῦ πλήθους ἀλλά ἡ διαιώνιση τοῦ φεουδαλικοῦ κατακερματισμοῦ. Καί ἀκόμη περισσότερο: μόνον ἀφοῦ ἡ συγκεκριμένη αὐτή διαδικασία εἶχε προχωρήσει πέρα ἀπό ἕνα ὀρισμένο σημεῖο κατέστη δυνατή ἡ ἐμφάνιση ἐνός οἰονομίου ἐνιαίου πλήθους μέσω τῆς μεταβίβασης τῆς κυριαρχίας ἀπό τόν βασιλέα στόν λαό.

Φτάνουμε ἔτσι στή δεύτερη πτυχή τῆς διχοτόμησης τῶν Χάρντ καί Νέγκρι: στό ζήτημα τῆς ἀντιπροσώπησης. Ποιές εἶναι οἱ προϋποθέσεις γιά τήν ἐξάλειψη κάθε μορφῆς ἀντιπροσώπησης; Προφανῶς, ἡ ἐξάλειψη κάθε εἶδους ἀσυμμετρίας μεταξύ τῶν ἐνεργῶν πολιτικῶν ὑποκειμένων καί τῆς κοινότητας ὡς συνόλου. Ἐάν ἡ *volonté générale* εἶναι ἡ βούληση ἐνός ὑποκειμένου, τά ὄρια τοῦ ὁποῖου συμπιπτον μέ ἐκεῖνα τῆς κοινότητας, τότε δέν ὑφίσταται καμία ἀνάγκη γιά μιᾶ σχέση ἀντιπροσώπησης, ἀλλά καί ἡ πολιτική δραστηριότητα χάνει τό νόημά της. Ὅπως ἀναφέραμε προηγουμένως, αὐτός ἀκριβῶς εἶναι ὁ λόγος πού ἡ ἐμφάνιση μιᾶς καθολικῆς τάξης προοικονομίζετο γιά τόν μαρξισμό καί τόν μαρξισμό τοῦ κράτους. Ἐάν ὅμως ἡ κοινωνία

10. *Empire*, σελ. 84 [*Αὐτοκρατορία*, σελ. 124].

είναι εσωτερικά διασπασμένη, ή βούληση της κοινότητας ως συνόλου πρέπει να συγκροτηθεί πολιτικά με άφετηρία την πρωταρχική –τή συστατική– διαφορά. Αυτό δε σημαίνει ότι κάθε «πλήθος» συγκροτείται μέσω της πολιτικής δράσης –πράγμα που προϋποθέτει τον ανταγωνισμό και την ήγemonία.

Ο λόγος για τόν οποίο τό ερώτημα αυτό ούτε καν άπασχολεί τόν Χάρντ και τόν Νέγκρι είναι ότι θεωρούν τήν ενότητα του πλήθους προϊόν μιās αϋθόρητης συσσωμάτωσης μιās πλειάδας δραστηριοτήτων που δέν χρειάζεται να συναρθρωθούν μεταξύ τους. Μέ τά δικά τους λόγια: «Έάν τά σημεία αυτά πρόκειται να διαγράψουν έναν οίονει νέο κύκλο αγώνων, ό κύκλος αυτός θά προκύψει όχι από τήν επικοινωνιακή διεύρυνση των αγώνων, αλλά μάλλον από τήν ενική τους ανάδυση, από τήν ένταση που τούς χαρακτηρίζει έναν προς έναν. Έν όλίγοις, ή νέα αυτή φάση όρίζεται από τό γεγονός ότι οι έν λόγω αγώνες δέν συνδέονται όριζόντια, αλλά ό καθένας από αυτούς έφορμά κάθετα, κατευθειαν στο δυνητικό [virtual] κέντρο της Αυτοκρατορίας.»¹¹

Είναι βέβαια λιγάκι δύσκολο να καταλάβει κανείς πώς μιá όντότητα που στερείται όριών –«Η έννοια της Αυτοκρατορίας χαρακτηρίζεται κατά βάσιν από τήν έλλειψη συνόρων: ή έξουσία της Αυτοκρατορίας δέν έχει όρια»¹²– μπορεί παρά ταύτα να έχει ένα δυνητικό κέντρο, αλλά άς τό παραβλέψουμε. Έν πάση περιπτώσει, αυτό που μάς λένε είναι: 1) ότι ένα σύνολο ασύνδετων αγώνων τείνουν, μέσω ενός είδους *coincidentia oppositorum*, να συγκλίνουν κατά τήν επίθεσή τους έναντίον ενός υποτιθεμένου κέντρου· 2) ότι παρά τήν ποικιλομορφία τους, και χωρίς καμία πολιτική παρέμβαση, τείνουν να συσσωματωθούν· 3) ότι ποτέ δέν θά μπορούσαν να έχουν στόχους που είναι μεταξύ τους ασύνδετοι. Δέν χρειάζεται πολύ σκέψη για να συνειδητοποιήσει κανείς ότι οι υποθέσεις αυτές είναι, για να τό θέσουμε έπιεικώς, εξαιρετικά άτοπες. Διαψεύδονται από τήν πλέον στοιχειώδη παρατήρηση της διεθνούς σκηνής που μάς δείχνει τόν πολλαπλασιασμό κοινωνικών ομάδων που συγκροούνται μεταξύ τους για μιá ποικιλία θρησκευτικών, έθνοτικών ή φυλετικών λόγων. Η δέ υπόθεση ότι ό ιμπεριαλισμός άποτελεί παρελθόν («Οί Ένωμένες Πολιτείες δέν μπορούν σήμερα να άποτελέσουν τό κέντρο ενός ιμπεριαλιστικού σχεδίου, ούτε άλλωστε κανένα έθνικό κράτος μπορεί. [...] Κανένα έθνος δέν πρόκειται να αναλάβει τήν παγκόσμια ήγεσία όπως τήν είχαν αναλάβει τά σύγχρονα ευρωπαϊκά έθνη.»¹³) κάθε άλλο παρά πειστική είναι, όπως εύκολα αντιλαμβάνεται όποιοσδήποτε βλέπει τί γίνεται στον κόσμο μετά τήν 11η Σεπτεμβρίου. Έκείνο που άπουσιάζει έντελώς από τήν Αυτοκρατορία είναι μιá θεωρία της συνάρθρωσης, χωρίς τήν όποια ή πολιτική είναι άδιανόητη.

Τό χάσμα στην επιχειρηματολογία τους φαίνεται καθαρά εάν εξετάσουμε τόν τρόπο με τόν όποιο ή Αυ-

τοκρατορία πραγματεύεται τή διάκριση μεταξύ στρατηγικής και τακτικής. Για τούς συγγραφείς μας ή διάκριση αυτή έχει χάσει τή σημασία της, είναι όμως σαφές ότι οι αυτόνομοι κάθετοι αγώνες άνήκουν στή σφαίρα της τακτικής μάλλον παρά του στρατηγικού ύπολογισμού. Θά όφειλα στο σημείο αυτό της κριτικής μου να είμαι ιδιαίτερα άκριθής, διότι και εγώ θεωρώ –άν και για διαφορετικούς λόγους από ό,τι ό Χάρντ και ό Νέγκρι– ότι ή διάκριση μεταξύ στρατηγικής και τακτικής, έτσι όπως μάς τήν κληροδότησε ή σοσιαλιστική παράδοση, δέν είναι πλέον άποδεκτή. Σύμφωνα με τόν κλασικό σοσιαλισμό, ύπήρχε μιá σαφής διαφοροποίηση μεταξύ των δύο και ή τακτική ύπαγόταν σαφώς στην στρατηγική. Βασική παραδοχή της αντίληψης αυτής ήταν ότι ή ταξική ταυτότητα των στρατηγικών παικτών παρέμενε αναλλοίωτη καθ' όλη τή διάρκεια της πολιτικής διαδικασίας. Για τόν Κάουτσκι ή άμιγής εργατική ταυτότητα του σοσιαλιστικού κινήματος ήταν βασικό δόγμα. Για τόν Λένιν οι ταξικές συμμαχίες δέν έπηρεάζαν τίς ταυτότητες των δυνάμεων που συνέπρατταν πολιτικά («χτυπάμε μαζί και πορευόμαστε ξεχωριστά»). Για τόν δέ Τρότσκι ή διαρκής επανάσταση είχε νόημα μόνο υπό τήν προϋπόθεση ότι ή ανάλυση δημοκρατικών στόχων από τήν εργατική τάξη δέν θά άλλοίωνα τούς ταξικούς της στόχους και τήν ταξική της φύση.

Αυτή άκριβώς ή υπόθεση πρέπει, κατά τή γνώμη μου, να τεθεί σέ άμφισβήτηση. Διότι ό πολλαπλασιασμός σήμερα μιās πλειάδας ταυτοτήτων και σημείων ρήξης καθιστά τά ύποκείμενα της πολιτικής δράσης ούσιωδώς άσταθή και τόν στρατηγικό ύπολογισμό που άτενίζει μακρές ιστορικές περιόδους άδύνατο. Αυτό δέν σημαίνει ότι ή έννοια της στρατηγικής είναι έντελώς παρωχημένη, σημαίνει όμως άσφαλώς ότι οι στρατηγικές πρέπει κατ' ανάγκην να είναι βραχυπρόθεσμες και ότι οι διάφορες τακτικές άποκτούν μεγαλύτερη άυτονομία. Είναι, έν πάση περιπτώσει, σαφές ότι ή κατάσταση αυτή καθιστά όλο και περισσότερο άποφασιστική τή στιγμή της πολιτικής συνάρθρωσης –και αυτή άκριβώς ή στιγμή άπουσιάζει έντελώς από τήν ανάλυση των Χάρντ και Νέγκρι εξ αίτίας της πεποίθησής τους ότι οι αγώνες συγκλίνουν αυτόματα κατά τήν έφόρμησή τους έναντίον του κέντρου του συστήματος.

Υπάρχει άλλη μιá πτυχή της έννοιας του πλήθους, όπως τήν αντιλαμβάνονται οι Χάρντ και Νέγκρι, που άπαιτεί τήν προσοχή μας: αναφέρομαι στον χαρακτηριστικό νομαδισμό τους, τόν όποιο συνδέουν ρητά με τά «ριζωματικά» κινήματα του Ντελέζ. Τό ιδιαίτερο

11. Ibid., σελ. 58 [σελ. 94].

12. Ibid., σελ. xiv [σελ. 18].

13. Ibid., σελ. xiii-xiv [σελ. 16-17].

14. Ibid., σελ. 210 [σελ. 287].

γνώρισμα του πλήθους είναι η εναντίωση: «Κάτι πού μπορούμε να πιστοποιήσουμε σέ ένα βασικό και στοιχειώδες επίπεδο είναι η βούληση της εναντίωσης. Η βούληση της εναντίωσης δέν φαίνεται, εν γένει, να απαιτεί ιδιαίτερη εξήγηση. Η ανυπακοή στίς αρχές είναι μιά από τίς πλέον φυσικές και υγιείς πράξεις. Είναι για μάς απολύτως αυτονόητο ότι όσοι ύφίστανται εκμετάλλευση θά αντισταθούν και –εάν συντρέχουν οι αναγκαίες συνθήκες– θά έξεγερθούν».¹⁵ Σήμερα, ωστόσο, αυτή καθαυτή η πανταχού παρουσία της Αυτόκρατορίας –ή όποια δέν συνιστά πλέον έξωτερικό έχθρό– δυσχεραίνει τόν προσδιορισμό εκείνων πρὸς τούς όποιους εναντιώνεται τό πλήθος. Η μόνη λύση θά ήταν να στραφεί εναντίον τῶν πάντων, παντού. Ο βασικός τύπος αὐτοῦ τοῦ νέου εἶδους ἀγώνα εἶναι ἡ λιποταξία. «Ἐνῶ στήν ἐποχή τῆς πειθαρχικῆς ἐξουσίας ἡ θεμελιώδης μορφή τῆς ἀντίστασης ἦταν ἡ δολιοφθορά, στήν ἐποχή τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ἐλέγχου ἐνδέχεται νά εἶναι ἡ λιποταξία. Ἐνῶ κατά τήν νεωτερικότητα ἡ ἐναντίωση συχνά συνεπαγόταν τήν εὐθεία, ἡ καί, τή διαλεκτική ἀντίθεση δυνάμεων, κατά τή μετανεωτερικότητα ἐνδέχεται κάλλιστα νά εἶναι ἀποτελεσματικότερη μέ τήν υἰοθέτηση μιᾶς πλάγιας καί διαγώνιας στάσης. Οἱ μάχες ἐναντίον τῆς Αυτόκρατορίας ἴσως κερδηθοῦν μέσω τῆς ἀφαίρεσης καί τῆς ἀποσκίρτησης. Ἡ λιποταξία αὐτή δέν ἔχει τόπο: πρόκειται γιά τήν ἐκκένωση τῶν τόπων ἐξουσίας.»¹⁵

Ἡ λιποταξία παίρνει τή μορφή νομαδικῶν μεταναστεύσεων ἡ οικονομική, διανοητική καί πολιτική ἔξοδος δημιουργεῖ μιά σημαντική κινητικότητα πού ἀποτελεῖ τόν νέο τύπο τῆς ταξικῆς πάλης. Ἡ κινητικότητα παρουσιάζεται ὡς τό προνομιακό πεδίο τοῦ ρεπουμπλικανισμοῦ ἤδη ἀπό τήν πρώτη νεωτερικότητα (τά παραδείγματα πού παρατίθενται εἶναι οἱ Σοκιανοί τῆς ἀναγέννησης, οἱ θρησκευτικές διατλαντικές μεταναστεύσεις τοῦ δεκάτου ἐβδόμου αἰώνα, ἡ ἀντίδραση κατά τοῦ Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου στίς Ἡνωμένες Πολιτεῖες τήν δεκαετία τοῦ 1910, καί οἱ Εὐρωπαῖοι αὐτονομιστές τῆς δεκαετίας τοῦ 1970). Τά νομαδικά αὐτά ὑποκείμενα εἶναι οἱ νέοι βάρβαροι. Ἡ ἔννοια τῆς μετανάστευσης μπορεῖ ὅμως νά διευρυνθεῖ: δέν ἔχουμε νά κάνουμε μόνο μέ φυσικές, κυριολεκτικές μεταναστεύσεις, ἀλλά καί μέ μεταφορικές –μπορεῖ καί ἡ μεταμόρφωση τῶν σωμάτων νά θεωρηθεῖ ὡς ἀνθρωπολογική ἔξοδος. «Χρειάζεται ἀσφαλῶς νά ἀλλάξουμε τά σώματά μας καί τούς ἑαυτούς μας, καί μάλιστα κατά τρόπο ἴσως πολύ ριζικότερο ἀπό ὅ,τι φαντάζονται οἱ συγγραφεῖς τῆς φιλολογίας τοῦ κυβερνοπάνκ. Στόν σύγχρονό μας κόσμο, οἱ κοινότοπες πλέον αἰσθητικές μεταλλάξεις τοῦ σώματος, ὅπως τό τρύπημα καί τά τατουάζ, ἡ μόδα τοῦ πάνκ καί οἱ διάφορες ἀπομιμήσεις τῆς ἀποτελοῦν τίς πρώτες ἐνδείξεις αὐτῆς τῆς σωματικῆς μεταμόρφωσης, ἐν τέλει ὅμως δέν πιάουν μπάζα μπροστά στό τό εἶδος τῆς ριζικῆς μετάλλαξης πού ἀπαιτεῖται σήμερα. Ἡ βούληση τῆς ἐναντίωσης

ἔχει πραγματική ἀνάγκη ἀπό ἓνα σῶμα ἀπολύτως ἀνίκανο νά ὑπακούει σέ ἐντολές. Χρειάζεται ἓνα σῶμα ἀνίκανο νά προσαρμοστῆ στήν οἰκογενειακή ζωή, στήν ἐργοστασιακή πειθαρχία, στίς διευθετήσεις τῆς παραδοσιακῆς ἐρωτικῆς ζωῆς, καί οὕτω καθ' ἑξῆς.»¹⁶ Ἀπό τή σκοπιά αὐτή, οἱ προλετάριοι τοῦ εἰκοστοῦ πρώτου αἰώνα θά μπορούσαν νά θεωρηθοῦν νομάδες, διότι, μολονότι δέν μετατοπίζονται γεωγραφικά, «ἡ δημιουργικότητα καί παραγωγικότητά τους ὀρίζουν σωματικές καί ὄντολογικές μεταναστεύσεις».¹⁷

Ποιές εἶναι δυσκολίες αὐτοῦ τοῦ μᾶλλον θριαμβολογικοῦ ὄραματος; Ὑπάρχουν κάμποσες. Ἐν πρώτοις, ὁ ἰσχυρισμός ὅτι «ἡ βούληση τῆς ἐναντίωσης δέν φαίνεται νά ἀπαιτεῖ ιδιαίτερη εξήγηση» δέν εἶναι παρά εὐσεβῆς πόθος. Ἐδῶ τά σκέλη τοῦ διλήμματος εἶναι σαφῆ: εἴτε ἡ ἐναντίωση στήν καταπίεση εἶναι ἓνα εἶδος φυσικοῦ καί αὐτόματου μηχανισμοῦ πού ἐνεργοποιεῖται αὐθόρμητα, ἀσχέτως τῶν περιστάσεων, εἴτε εἶναι μιά σύνθετη κοινωνική κατασκευή, οἱ συνθήκες δυνατότητας τῆς ὁποίας εἶναι ἐξωτερικές πρὸς αὐτήν. Γιά μένα ἡ ὀρθή ἀπάντηση εἶναι ἡ δεύτερη. Ἡ ἰκανότητα καί ἡ βούληση γιά ἀντίσταση δέν εἶναι δῶρο ἐξ οὐρανοῦ προϋποθέτων, ἀντιθέτως, ἓνα σύνολο ὑποκειμενικῶν μετασχηματισμῶν πού δέν εἶναι παρά ἀπόρροια τῶν ἰδίων τῶν ἀγῶνων, καί οἱ μετασχηματισμοὶ αὐτοὶ μπορεῖ καί νά μὴν συντελεστοῦν καθόλου. Αὐτό πού λείπει ἀπό τήν Αυτόκρατορία εἶναι μιά σκεπτική θεωρία τῆς ὑποκειμενικότητας –ἡ ψυχανάλυση, γιά παράδειγμα, ἀπουσιάζει ἐντελῶς. Αὐτός εἶναι ἐν πολλοῖς ὁ λόγος πού ἡ ἔννοια τῆς ἐναντίωσης δέν ἀντέχει στήν παραμικρή κριτική ἐξέταση. Εἶναι εὐκόλο νά δεῖ κανεῖς τόν ρόλο πού παίζει ἡ ἐν λόγω ἔννοια στήν οικονομία τοῦ ἐπιχειρήματος τῶν Χάρντ καί Νέγκρι: ἐάν κανεῖς εἶναι «ἐναντίον» χωρὶς νά ὀρίζεται ὁ ἐχθρός, δικαιολογεῖται ἡ ἰδέα ὅτι οἱ ἀγῶνες ἐναντίον τῆς Αυτόκρατορίας θά ἔπρεπε νά διεξάγονται παντού (καί, κατά μείζονα λόγο, μᾶς παρέχεται ἡ ἐγγύηση ὅτι οἱ κάθετοι ἀγῶνες ὄντως θά συνασπιστοῦν ἐναντίον ἑνός μοναδικοῦ στόχου, χωρὶς νά ὑφίσταται ἡ παραμικρή ἀνάγκη γιά τήν ὀριζόντια συνάρθρωσή τους). Δυστυχῶς οἱ κοινωνικοὶ ἀγῶνες δέν ἀκολουθοῦν αὐτήν τήν ἀπλοϊκή πορεία. Κάθε ἀγώνας εἶναι ἀγώνας συγκεκριμένων κοινωνικῶν ὑποκειμένων πού ἐπιδιώκουν στόχους μερικούς καί τίποτε δέν ἐγγυᾶται ὅτι οἱ στόχοι αὐτοὶ δέν θά συγκρούονται μεταξύ τους. Θά συμφωνοῦσα βέβαια ὅτι κανένας εὐρύτερος ἱστορικός μετασχηματισμός δέν εἶναι δυνατός χωρὶς τήν ὑπέρβαση τῆς μερικότητας τῶν ἀγῶνων καί τή συγκρότηση μιᾶς εὐρύτερης «συλλογικῆς βούλησης». Αὐτό ὅμως ἀπαιτεῖ τήν ἐφαρμογή ἐκείνου πού στό ἔργο μας ἔχουμε ἀπο-

15. Ibid., σελ. 212 [σελ. 289].

16. Ibid., σελ. 216 [σελ. 294-295].

17. Ibid., σελ. 217 [σελ. 296].

καλέσει λογική της *ισοδυναμίας*, μιά λογική που συνεπάγεται πράξεις πολιτικής συνάρθρωσης –τίς όριζόντιες δηλαδή συνδέσεις που οι Χάρντ και Νέγκρι περιφρονούν. Η «έναντίωση» είναι άλλη μία σαφής ένδειξη του αντιπολιτικού προσανατολισμού της *Αυτοκρατορίας*.

Τέλος, η ιδέα της «άνθρωπολογικής εξέδου» δεν είναι παρά μιά καταχρηστική μεταφορά. Ο ρόλος που αποδίδεται στη μετανάστευση είναι έξ υπαρχής εξαιρετικά προβληματικός. Ναι μὲν οἱ συγγραφείς αναγνωρίζουν ότι ἡ ἐξαθλίωση καὶ ἡ ἐκμετάλλευση μπορεῖ νά εἶναι καθοριστικοί παράγοντες τῆς βούλησης τῶν ἀνθρώπων νά διαβαίνουν τά σύνορα, τό στοιχεῖο ὅμως αὐτό τῆς ἀρνητικότητας ὑποτάσσεται εὐθύς ἀμέσως στή θετική, καταφατική τους βούληση νά μεταναστεύσουν ἡ ὅποια καὶ δημιουργεῖ ἐν τέλει τή δυνατότητα ἑνός χειραφετικού ὑποκειμένου. Εἶναι περιττό νά ποῦμε ὅτι αὐτή ἡ πολεμική ἀντίληψη τῆς μεταναστευτικῆς διαδικασίας δέν ἀντιστοιχεῖ σέ καμία πραγματικότητα: οἱ λόγοι που ὠθοῦν διάφορες ὁμάδες ἀνθρώπων στή μετανάστευση εἶναι πολύ διαφορετικοί καὶ δέν ἐνοποιοῦνται γύρω ἀπό καμία ἀντι-αυτοκρατορική σταυροφορία. Ὅταν μάλιστα μᾶς λένε ὅτι ἡ ἐξέγερση ἐναντίον τῆς οἰκογενειακῆς ζωῆς ἢ ἡ ἀνάπτυξη τῶν ἱκανοτήτων τοῦ προλεταριάτου κατά τόν εἰκοστό πρῶτο αἰῶνα πρέπει κι αὐτές νά θεωρηθοῦν ὡς μεταναστευτικές πράξεις, ἡ ἔννοια τῆς μετανάστευσης χάνει κάθε ἰδιαίτερο περιεχόμενο: κάθε εἶδος ἱστορικῆς ἀλλαγῆς –γιά τό καλό ἢ τό κακό– θά ἐπρεπε νά ἐννοηθεῖ ὡς μετανάστευση. Μιά καλή μεταφορά εἶναι ἡ μεταφορά ἐκείνη που ἀποκαλύπτει ἀναλογικά μιά μέχρι τοῦδε κεκαλυμμένη πτυχή τῆς πραγματικότητας: στήν προκειμένη ὅμως περίπτωση κάθε ἄλλο ἀπό αὐτό συμβαίνει.

Μόνο πρὸς τό τέλος τοῦ βιβλίου καταπιάνονται οἱ συγγραφείς μέ τό ζήτημα που ἐπίμονα θέτουμε στό παρόν σημείωμα: τό ζήτημα τῆς πολιτικῆς συνάρθρωσης. Ἐξ παραθέσουμε τό σχετικό χωρίο: «Πῶς μποροῦν οἱ ἐνέργειες τοῦ πλήθους νά γίνουν πολιτικές; Πῶς μπορεῖ τό πλήθος νά ὀργανωθεῖ καὶ νά συγκεντρώσει τήν ἐνέργειά του ἐναντίον τῆς καταπίεσης καὶ τῶν ἀδιάκοπων κατατηρήσεων τῆς Ἀυτοκρατορίας; Ἡ μόνη ἀπάντηση που μποροῦμε νά δώσουμε στά ἐρωτήματα αὐτά εἶναι ὅτι ἡ δράση τοῦ πλήθους γίνεται πολιτική κατά κύριο λόγο ὅταν ἀρχίζει νά ἀντιτάσσεται ἀμεσα καὶ μέ ἐπαρκή συνείδηση στίς κεντρικές κατασταλτικές λειτουργίες τῆς Ἀυτοκρατορίας. Ὅταν, πιό συγκεκριμένα, ἀναγνωρίζει καὶ ἀντιμάχεται τίς αυτοκρατορικές πρωτοβουλίες μέ στόχο νά τίς στερήσει τή δυνατότητα νά ἀποκαθιστοῦν κάθε φορά τήν τάξη ὅταν ὑπερβαίνει καὶ καταλύει τά ὅρια καὶ τίς κατατηρήσεις που ἐπιβάλλονται στή νέα συλλογική ἐργατική δύναμη ὅταν συσπειρώνονται ὅλες αὐτές οἱ ἐμπειρίες ἀντίστασης καὶ κατευθύνονται συντονισμένα ἐναντίον τῶν νευραλγικῶν ἐπιτελικῶν κέντρων τῆς Ἀυτοκρατορίας.»¹⁸

Πῶς ὅμως μπορεῖ νά προκύψει αὐτή ἡ «συσπείρωση τῶν ἐμπειριῶν τῆς ἀντίστασης καὶ ἡ συντονισμένη τους κατεύθυνση»; Οἱ Χάρντ καὶ Νέγκρι ἰσχυρίζονται ὅτι δέν μποροῦν νά ποῦν τίποτε γιά τίς ἰδιαίτερες καὶ συγκεκριμένες μορφές πολιτικῆς συνάρθρωσης. Ἐκπονοῦν, παρά ταῦτα, «ἕνα πολιτικό πρόγραμμα γιά τό παγκόσμιο πλήθος» που ὀργανώνεται γύρω ἀπό τρία αἰτήματα: τό αἶτημα τῆς παγκόσμιας ἰδιότητας τοῦ πολίτη (ἔτσι ὥστε νά ἀναγνωριστεῖ ἡ κινητικότητα τῆς ἐργατικῆς δυνάμης ὑπό τίς παρῶσες καπιταλιστικές συνθήκες, καὶ κοινωνικές κατηγορίες ὅπως οἱ *sans papiers* [οἱ χωρίς χαρτιά] νά ἀπολαύσουν ὅλα τά δικαιώματα τοῦ πολίτη)· τό δικαίωμα σέ ἕναν κοινωνικό μισθό (ἔτσι ὥστε ὅλοι νά ἔχουν ἕνα ἐγγυημένο εἰσόδημα)· τό δικαίωμα τῆς ἐπανδιοποίησης (ἔτσι ὥστε τά μέσα παραγωγῆς νά τελοῦν ὑπό κοινωνική κυριότητα).

Θά ἔλεγα ὅτι δέν διαφωνῶ μέ κανένα ἀπό τά παραπάνω αἰτήματα –ἂν καὶ εἶναι σαφές ὅτι δέν συνιστοῦν ἕνα πλήρες πολιτικό πρόγραμμα. Ἐκεῖνο ὅμως που ἦχε παράξενα μετά ἀπό μίαν ὀλόκληρη ἀνάλυση που ἐπιδιώκει νά στοιχειοθετήσει τήν ἀνάγκη τῶν ἀδιακρίτων πληγμάτων πρὸς κάθε κατεύθυνση στή λογική μῆς ὀλικῆς ἀναμέτρησης μέ τό παρόν αυτοκρατορικό σύστημα, εἶναι ὅτι καὶ οἱ τρεῖς αὐτοὶ πολιτικοὶ στόχοι διατυπώνονται στή γλώσσα τῶν *αἰτημάτων* καὶ τῶν *δικαιωμάτων*. Διότι καὶ τά αἰτήματα καὶ τά δικαιώματα πρέπει νά τύχουν ἀναγνώρισης, καὶ ὁ φορέας πρὸς τόν ὁποῖο ἀπευθύνεται τό αἶτημα τῆς ἀναγνώρισης δέν μπορεῖ νά βρῆσκειται σέ σχέση πλήρους ἐξωτερικότητας ὡς πρὸς τίς κοινωνικές διεκδικήσεις. Προκειμένου νά ἐφαρμοστεῖ, κάθε ἕνα ἀπό τά τρία αἰτήματα προϋποθέτει στρατηγικούς ὑπολογισμούς που ἀφοροῦν ἀλλαγές στή δομή τοῦ κράτους, τήν αὐτονομία ὀρισμένων σφαιρῶν, πολιτικές συμμαχίες καὶ τήν ἐνταξη στήν ἱστορική σκηνή κοινωνικῶν κατηγοριῶν που ἦσαν προηγουμένως ἀποκλεισμένες. Βρισκόμαστε, μέ ἄλλα λόγια, στό πεδίο που ὁ Γκράμσι ὀνόμαζε «πόλεμο θέσεων». Ἐνα τέτοιο ὅμως πολιτικό παιχνίδι εἶναι ἀπολύτως ἀσύμβατο μέ τήν ιδέα μῆς πλειάδας ἀσύνδετων κάθετων ἀγῶνων, που, κατά τρόπο ἀπροσδιόριστο, στρέφονται ἀπό κοινού ἐναντίον τοῦ ὑποτιθεμένου δυναμικοῦ κέντρου τῆς Ἀυτοκρατορίας. Ἡ θεμελιώδης ἀσυναρτησία τοῦ σχολιαζομένου βιβλίου ἐγκτεται ἴσως στό ὅτι εἰσηγεῖται ἀποσπάσματα ἑνός ἀπολύτως θεμιτοῦ πολιτικοῦ προγράμματος, ἐνώ οἱ συνθήκες τῆς ἐφαρμογῆς του ἀπορρίπτονται ἀπό τίς κεντρικές θεωρητικές καὶ στρατηγικές κατηγορίες στίς ὁποῖες βασίζεται ἡ ὅλη ἀνάλυση. Τά πλήθη ποτέ δέν εἶναι ἀθρομήτως πληθύνοντα· μποροῦν νά γίνουν μόνο μέσω πολιτικῆς δράσης.

18. Ibid., σελ. 399 [σελ. 527].

ΝΙΚΟΣ Γ. ΣΒΟΡΩΝΟΣ (1911-1989)

ΜΙΑ ΣΚΙΑΓΡΑΦΙΑ

του Σπύρου Ι. Ἀσδραχᾶ

Ἄν μιλήσει κανείς, ἀγαπητοί συμπατριῶτες καὶ φίλοι, συνοπτικά γιὰ τὴν προσωπικότητα τοῦ Νίκου Σβορώνου, κινδυνεύει νὰ ἀναλωθεῖ σὲ ἕναν ἀξιωματικό καὶ μᾶλλον ἄχαρο λόγο ἢ σὲ ἕναν ἔπαινο πού ἡ συχνὴ χρῆση τοῦ εἴδους τὸν ἔχει καταστήσει κούφιο καὶ ἀδιάφορο: μὲ ἐνθαρρύνει, ὡστόσο, ἡ σκέψη ὅτι ὅσα μὲ ἀξιωματικό τρόπο θὰ ἐκθέσω ἔχουν πίσω τους μιά κριτικὴ δοκιμασία, μιά ἔλλογη κριτικὴ στήριξη· ἀκόμη, ἡ σκέψη ὅτι ὁ ἔπαινος δὲν εἶναι παρὰ ἡ ἀπόληξη αὐτοῦ τοῦ ὑπόρρητου λογικοῦ ἐλέγχου. Καὶ πρὶν ἀπὸ τὸν ἱστορικό, ὁ ἄνθρωπος· εἶναι ἐνάρετος.

Ἄν ἡ ἀρετὴ ἐνέχει πλῆθος ἀρετῶν, ἀπ' αὐτές τίς τελευταῖες θὰ ἤθελα νὰ ἐπισημάνω τίς ἀκόλουθες: πολιτικὴ καὶ ἐπιστημονικὴ ἀρετὴ—αὐτές οἱ δύο στό πρόσωπο τοῦ Σβορώνου ἀποτελοῦν μιά ταυτότητα καὶ συνάμα ἠθικὴ καὶ γνωστικὴ δοκιμασία· ἀνδρεία, δηλαδή ταυτότητα τῆς πράξης καὶ τῆς γνωστικῆς καὶ ἠθικῆς ἐπιταγῆς· μετριοφροσύνη, δηλαδή αὐτογνωσία πού συνεπάγεται τὴν κατανοοῦσα συμπάθεια ἀπέναντι στοὺς ἄλλους καὶ ἐκφράζει τὴ βαθιὰ του ἀνάγκη γιὰ φιλότητα. Ἦταν ἀκόμη ἕνας ἄνθρωπος ζωντανός, ὄχι χωρὶς τὸ κατακάθι τῆς πίκρας· ἦταν ἀκόμη ἕνας ἄνθρωπος πού ἤθελε νὰ ἔχει ἀντίκρουσμα στίς συνειδήσεις τῶν ἄλλων σὲ ἀναγνώριση τῆς ἀξίας πού πίστευε ὅτι ἔχει καὶ πράγματι εἶχε· ἦταν ἐπίσης ἕνας ἄνθρωπος πού

εἶχε στερηθεῖ πολλά ἀλλὰ πού συγχρόνως δὲν ἦταν ἄγευστος ἀπὸ τίς χαρές τῆς ζωῆς· ἦταν τέλος ἕνας ἄνθρωπος πού οἱ συγκινήσεις του μεταμορφώνονταν σὲ μιά ἐσωτερικὴ ζωὴ πού ἔμοιαζε μὲ ἄφατη καλλιτεχνικὴ δημιουργία—ἄνθρωπος τῆς τέχνης αὐτός, πού ἐκφραζόταν μὲ τὸν ἀνεπιτήδευτο καὶ ἴσως ξηρό λόγο τοῦ ἱστορικοῦ.

Τῶν ἀνθρώπων πού δὲν ὑπάρχουν πιά στὸν κόσμον ἡ ἄφατη ζωὴ κρατᾶ λίγο, ὅσο σχεδὸν καὶ ἡ ζωὴ ἐκείνων πού τοὺς γνώρισαν ἀπὸ κοντὰ καὶ συμμετείχαν μὲ κατανόηση στό δικό τους ἄρρητο πάθος· ἂν ζοῦν μετὰ τὸ θάνατό τους, τοῦτο τὸ χρωστοῦν στὴ ρητὴ, στὴν ἐκφρασμένη τους ζωὴ, στὰ ἔργα καὶ στίς πράξεις τους. Ἡ συνέχιση τῆς ζωῆς ἑνός ἱστορικοῦ περνᾷ ἀπὸ διαφορετικὰ μονοπάτια: ἕνα ἀπ' αὐτὰ μπορεῖ νὰ εἶναι τὸ τεκμηριωτικό του ἔργο, ἡ κατάθεσή του δηλαδή στό ταμεῖο τῶν ἱστορικῶν γνώσεων—κατάθεση ἀκριβὴ ἀλλὰ ὄχι ιδεώδης· τὸ ἄλλο μονοπάτι μπορεῖ νὰ τὸ ἔχει ἀνοίξει τὸ ἐρμηνευτικό του ἔργο πού δὲν ἔχει πάντα ὡς προϋπόθεση τὴν κατάθεση στό ταμεῖο τῶν ἱστορικῶν γνώσεων· ἕνα τρίτο μονοπάτι εἶναι ἐκεῖνο στό ὁποῖο συμπλέκεται ἡ εὐρηματικὴ μὲ τὴν ἱστορικὴ ἐρμηνεία. Ὁ Νίκος Σβορώνος πορεύτηκε καὶ στὰ τρία, ποτέ ὅμως τὸ πρῶτο δὲν τοῦ ἔγινε αὐτοσκοπός, ἀκόμη καὶ σὲ ἐκείνες τίς ἐργασίες του, ὅπως ἡ ἐκδόση τῶν ἀθωνικῶν ἐγγράφων ἢ τῶν Νεαρᾶν, πού θὰ μπορούσε νὰ βοηθοῦν ὡς κατ' ἐξοχὴν τεκμηριωτικές· παντοῦ ἡ ἐκδοτικὴ ἔχει ὡς παραπλήρωμα τὴν ἐρμηνεία, στό μέτρο ὅπου τὰ ἴδια τὰ τεκμήρια καὶ ἡ δική του στοχοθεσία ἐπιβάλλουν. Τὸ ἱστορικό ἔργο τοῦ Σβορώνου εἶναι συγχρόνως εὐρηματικό καὶ ἐρμηνευτικό ἢ ἀποκλειστικά συνθετικό καὶ ἐρμηνευτικό καὶ ἀπλώνεται σὲ ὅλη τὴν ἐλληνικὴ χρονικότητα, κυρίως τὴ βυζαντινὴ

Διαβάστηκε στίς «Ἐκδηλώσεις Τιμῆς γιὰ τὸν Νίκο Σβορώνο» πού ὀργάνωσαν τὸ Πνευματικὸ Κέντρο Δήμου Λευκάδας καὶ ἡ Ἑταιρεία Φίλων Νίκου Σβορώνου (Λευκάδα, 9 καὶ 10 Αὐγούστου 2003).

καί νεότερη ἢ ἀρχαιότητα τόν ἀπασχόλησε ἐπιλεκτικά ὡς ἀπάντηση σέ ἐξωτερικές ζητήσεις. Τά ἔργα του ἐκεῖνα πού ἔχουν ὡς προϋπόθεση μακρά εὐρηματική προεργασία ἀφοροῦν τόσο τή βυζαντινή (ἀλλά καί κατὰ κύριο λόγο) ἱστορία, ὅσο καί τή νεοελληνική: σέ ὅλες ὅμως τίς περιπτώσεις, ἀνεξάρτητα ἀπό τούς τρόπους χρήσης του, τό τεκμήριο εἶναι τό ἔδρασμα τῆς ἱστοριογραφικῆς του κατασκευῆς, θά ἔλεγα ἴσως ποτέ ἢ ἀφήγηση τῶν ἄλλων, ὅσο καί ἂν αὐτή τήν ἀφήγηση τήν ἀναχωνεῦει στή δική του.

Τά ἱστορικά ἐνδιαφέροντα τοῦ Νίκου Σβορώνου, ἂν ἐπικεντρώνονται κυρίως στά πεδία τῶν θεσμῶν, ἰδίως νομικῶν καί δημοσιονομικῶν, καί τῆς οἰκονομικῆς καί τῆς καθ' ὄλου κοινωνικῆς ἱστορίας, ἐπεκτείνονται ἐπίσης σέ ἐκεῖνα τοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ, τά τελευταία μάλιστα τροφοδότησαν τίς πρῶτες του νεοελληνικές ἐρευνες: στό γέγραμμά της ζῶης του ξαναγύριζε κατὰ καιροῦς σ' αὐτά ἀνασύροντας παλιότερά του γραπτά ἢ ἀπαντώντας σέ σύγχρονα ἐπικαιρικά ἐρεθίσματα. Μέ γερή φιλολογική ὑποδομή, ὅπως ἦταν ὁ κανόνας γιά τούς ἱστορικούς καί τῆς δικῆς μου ἀκόμη γενιάς, εἶχε τή δυνατότητα ὄχι μόνο νά κατανοεῖ τά κείμενα, ἀνάμεσά τους τά δύσκολα νομικά τῆς μετάβασης ἀπό τή λατινοφωνία στήν ἑλληνοφωνία, ἀλλά νά τοῦ εἶναι ἀπό νωρίς οἰκεῖα, ὅσα μάλιστα ἀποτελοῦσαν τόν κορμό τῆς ἀρχαίας καί νεότερης ἑλληνικῆς Γραμματείας. Αὐτή του ἡ φιλολογική κατάρτιση συνιστᾷ διακριτικό χαρακτηριστικό τῆς ἱστορικῆς του σκευῆς καί δάθρο τῆς τεχνικῆς καί τῆς μεθοδολογίας του.

Μιλοῦσα λίγο πρὶν γιά τίς συνθετικές καί συνάμα ἐρμηνευτικές ἱστοριογραφικές κατασκευές τοῦ Σβορώνου: νομίζω ὅτι τό ἐκπρεπέστερο παράδειγμα, ἂν ὄχι τό ὑπόδειγμα, στόν τομέα αὐτόν εἶναι ἡ μικρή του Νεοελληνική Ἱστορία, μιά σύνθεση ἀπό τήν ὁποία ὁ ἰδεασμένος ἀναγνώστης δέν μπορεῖ νά προσπεράσει μιά φράση ἢ νά ἀγνοήσει μιά λέξη, χωρὶς νά ραγίσει τόν αἰτιοκρατούμενο λόγο της. Ὡς πρὸς τίς ἱστοριογραφικές του κατασκευές, ὅσες συναρμολογοῦν σέ ἀδιάσπαστο σύνολο τήν εὐρηματική μέ τήν ἐρμηνεία, θά σᾶς θυμίσω ἓνα, οἰκεῖο σέ μένα, παράδειγμα τό ἔργο του γιά τό ἐμπόριο στή Θεσσαλονίκη κατὰ τόν 18ο αἰῶνα: ὑποδειγματικό ὡς πρὸς τή χρήση τῶν ποιοτικῶν καί ποσοτικῶν δεδομένων ἐν ὄψει μιᾶς ἱστορίας τῶν ὄρων παραγωγῆς καί διακίνησης τῶν οἰκονομικῶν (φυσικῶν καί βιοτεχνικῶν) μεγεθῶν, ἀλλά ἐπιπρόσθετα χαρακτηριστικό γιά τή διαπλοκή τῆς οἰκονομικῆς μέ τήν κοινωνική ἱστορία, μέ ὅλες τίς ἱστορίες πού λόγοι μεθοδικοὶ κάνουν νά ἀναβλαστάνουν ἀπό τό ἐνιαῖο σῶμα τῆς ἱστορίας. Δέν θά σᾶς κουράσω πολύ ἀκόμη, ἀλλά ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ νά πῶ δύο λόγια γιά τόν Σβορώνο ὡς θεωρητικό τῆς ἱστορίας.

Ὁ ἴδιος δέν ἀσχολήθηκε μέ τρόπο συστηματικό μέ τή θεωρία τῆς ἱστορίας οὔτε μέ ζητήματα ἱστορικῆς μεθοδολογίας, μολονότι ἓνα ἡμιτελές πρῶμο δημοσίευμά του εἰδείχνε ὅτι ἦταν πιθανό νά θητεῦσει στό ἓνα

ἢ στό ἄλλο ἐπίπεδο: ὡστόσο μίλησε πολύ γιά τήν ἱστορία ἢ ἔγραψε γι' αὐτή ἐπειδή τοῦτο τοῦ ζητήθηκε. Ὁ λόγος του γιά τήν ἱστορία εἶναι ἐκεῖνος τοῦ «ἐμπειρικοῦ» ἱστορικοῦ καί τόν χρωματίζει ἡ διωματική του σχέση περισσότερο μέ τά πράγματα, τά ὄντα, τῆς ἱστορίας ὡς πράξης παρά μέ τόν ἱστοριογραφικό λόγο ἢ τήν ἱστορική θεωρία. Θεωροῦσε ὅτι δέν εἶναι δυνατό νά ἀρθρωθεῖ κανένας λόγος γιά τήν ἱστορία, ἂν ὁ λόγος αὐτός δέν στηριζόταν στήν κατανόηση τῶν δικῶν τῆς πηγῶν, κατὰ κανόνα λιγότερο ἢ περισσότερο συγχρονικῶν μέ τά ἀντικείμενα τῆς ἀφήγησης: ἐνῶ πίστευε ὅτι οἱ πηγές ἐνέχουν μέ ἀμεσότερο ἢ ἐμμεσότερο τρόπο τήν πραγματικότητα καί συνεπῶς προσφέρονται στήν ἀποκατάσταση τοῦ ἀντικειμενικοῦ, ὡστόσο ἔθετε ὡς προϋπόθεση τῆς κατανόησης τῶν πηγῶν μιά γενικότερη κοσμοθεωρία, πού γι' αὐτόν ἦταν ἡ μαρξική ποτέ ὅμως δέν δέχθηκε ὅτι ἡ κοσμοθεωρία (ἢ ἀπλῶς θεωρία) μπορεῖ νά ὑποκατασταθεῖ στή λογική καί, πολύ περισσότερο, στήν πραγματολογία τῶν πηγῶν. Μέ δύο λόγια πίστευε ὅτι ὁ ἱστορικός βρίσκεται σέ διαλεκτική σχέση μέ τό λόγο τῶν πηγῶν καί τό λόγο τῆς θεωρίας. Ὡς καλός μάστορας τῆς ἐπιστήμης του, ἤξερε ὅτι ἡ τελευταία εἶχε διαμορφώσει κανόνες καί τεχνικές, ἱκανές νά υπερβαίνουν ὡς ἓνα βαθμό, τίς ἐπιλεκτικές προτιμήσεις πού ἐπέβαλλε ἡ χρησιμοθηρική γραφή τῆς ἱστορίας. Ἀναφέρθηκα πῶ πρὶν στόν Μάρξ (ὁ ἴδιος ὁ Σβορώνος εἰδνε ἔμφαση στίς συμβολές τοῦ Ἐγγκελς): ἦταν γι' αὐτόν ἓνα εἶδος γραμματικῆς, μιά ἐρμηνευτική «ἐσχάρα», ποτέ μιά δογματική σύνοψη κι ἂν τύχαινε κάποτε νά πέφτει σέ λεκτικές παγίδες, τίς ἀνέτρεπε ἀμέσως μέ τόν καθορισμό τῆς σημασίας τῶν λέξεων. Ἐλπίζω μέ τίς βραχυτάτες αὐτές ἐπισημάνσεις νά μὴν ἔχω προδώσει τόν πυρήνα τῆς ἱστορικῆς θεωρίας καί μεθοδολογίας τοῦ Νίκου Σβορώνου.

Τέλος, θά ἤθελα νά θυμίσω ὅτι ἡ πατρίδα του, πού τόν τιμᾷ σήμερα, τόν τροφοδότησε μέ τά ἀρχεακά της τεκμήρια στό ἱστοριογραφικό του ξεκίνημα: ἀρματολοί καί κλέφτες, Χίοι πρόσφυγες στή Λευκάδα: ἀργότερα ξαναγύρισε σ' αὐτή μιλώντας σοφά καί εὐστοχα γιά τόν Βαλαωρίτη καί τόν Σικελιανό ἢ τόν Ἐρωτόκριτο καί, πολύ ἐμμεσότερα, γιά τόν Σπυρίδωνα Ζαμπέλιο. Ξαναρχόταν ἀκόμη σ' αὐτή μιλώντας γιά τόν ἐαυτό του, σ' αὐτή καί στοὺς ἀνθρώπους της, ἐπώνυμους καί ἀνώνυμους πού ἔνε. Στό Παρίσι ἔτυχε νά περάσουμε ὥρες περπατώντας στά σοκάκια του, γυρεύοντας τήν ἀκριβή θέση τοῦ ἐνός ἢ τοῦ ἄλλου σπιτιοῦ, ἀναθυμούμενοι (κυρίως ἐκεῖνος) παλιούς ἀνθρώπους μέ τά σουσούμα τους, τή φωνή τοῦ θεῖου του, τοῦ Παπᾶ Ρόλου, τά γαλλικά τῆς κυρίας Τούμπα, τά ἀστεῖα τοῦ Σπυρίδωνος Βλαντῆ καί ἐκεῖνη τήν ἱστορία μέ τόν μακαρίτη Κώστα Καμινάρη, τόν κορνετίστα, πού σέ μιά ἐκτέλεση κομματιῶν ἀπό τήν Ποιμενική στόν Ἀνθῶνα ἀνέβηκε μέ τό ὄργανό του σέ ἓνα δέντρο «γιά νά κάν' τοῦ π'λί».

Αὐτά πού κάποτε ἔγραψαν ἑλληνικές ἐφημερίδες γιά τό Ν. Σβορώνο καί τήν «Ἱστορία...»,
τά ἔχει ἀνθολογήσει ὁ Σπ. Ἀσδραχάς στό πρόσφατο βιβλίό του «Πατριδογραφήματα»,
ἀπ' ὅπου καί τά ἀναδημοσιεύουμε

ΤΙ ΕΓΡΑΨΑΝ ΚΑΠΟΤΕ ΓΙΑ ΤΗΝ «ΙΣΤΟΡΙΑ...» ΤΟΥ Ν. ΣΒΟΡΩΝΟΥ

Γιά τόν καθοδηγητή: Ἀρχεῖα Σύγχρονης Κοινωνικῆς Ἱστορίας, Ἀρχεῖο ΚΚΕ, Εἰδικές Ὑπηρεσίες – Παρίσι κουτί 189, φ. 8/13/129, ἔκθεση Θ. Περίδη 9.11.1951· ἀναπαράγω:

«Παλιοί ὀργανωμένοι. Νίκος Σβορώνος. Φιλολόγος. Δουλεύει [: στό Παρίσι], ἔμμισθος, σέ ἱστορικές ἐρευνες στό «Ἐθνικό Κέντρο Ἐπιστημονικῆς Ἐρευνας» [: Centre National de la recherche scientifique, (CNRS)] (κρατικό ἴδρυμα). Ἀσχολεῖται κυρίως μέ τή βυζαντινὴ ἱστορία, ἀλλά καί γενικά μέ τήν ἑλληνική ἱστορία. Δέν ἔχει ξεκαθαρισμένες μαρξιστικές ἀντιλήψεις ὡς πρὸς τή δουλειά του. Ἐπηρεασμένος [sic] ἀπὸ τίς ἀστικές θεωρίες περὶ δῆθεν “ἀντικειμενικότητας” τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης, κάμνει μᾶλλον δουλειά ἱστοριοδίφη παρὰ ἱστορικοῦ. Κάμνει ἐπίσης μεγαλοϊδεάτικα παραπατήματα. Παρ' ὅλες αὐτές τίς ἀδυναμίες, κάμνει βήματα πρὸς τὰ ἔμπροσ. Ἀναγνωρίζει σιγά-σιγά ὅτι χωρὶς σωστή γενική κοσμοθεωρία, δέν κάμνει σωστή ἐπιστήμη. Στὴν πρακτικὴ δουλειά: Πειθαρχεῖ, δέχεται κριτικὴ καὶ καθοδήγηση. Πάσχει ἀπὸ ἓνα εἶδος διανοουμενιστικοῦ μποεμισμοῦ, ξεχνᾷ ραντεβού καὶ τὰ τέτοια. Δέχεται τίς σχετικές παρατηρήσεις καὶ ἀναγνωρίζει χωρὶς δυσκολία τὰ λάθη του».

Χωρὶς περαιτέρω σχόλια παραθέτω τὴν ἀποψη τοῦ Ν. Σβορώνου γιά τὴν ἀντικειμενικότητα, ὅπως διατυπώνεται σέ ἓνα του γραπτό δημοσιευμένο τό 1955 («Σκέψεις γιά μιὰ εἰσαγωγή στὴ νεοελληνικὴ ἱστορία», *Ἐπιθεώρηση Τέχνης*, 1/3/1955), σ. 208-212 (σ. 209): ἀναδημοσιεύεται στὰ *Ἀνάλεκτα*, σ. 65-74 (σ. 67-68):

«Ἐδῶ πρέπει νά τονίσουμε ὅτι κάνουμε πλήρη διάκριση ἀνάμεσα στὴν ἐπιστημονικὴ ἀντικειμενικότητα καὶ στὸν ἀφελή ἀντικειμενισμό, πού, ὅσο καὶ ἂν εἶναι χρήσιμο ὅταν περιγράφει, δέν ἐξηγεῖ τίποτε καὶ δέν ἀπο-

τελεῖ ἐπιστήμη, ἀλλὰ προπαρασκευαστικό ὕλικό γιά τὸν ἱστορικό, ἢ τὸν ὑποκριτικό ἀντικειμενισμό, ἓνα εἶδος “καθωσπρεπισμοῦ” στὴν ἐπιστήμη, πού προβάλλει ἀξιώσεις ἐρμηνευτικές, ἀλλὰ καταλήγει σέ μιὰ πολυλαπλότητα αἰτιῶν χωρὶς ὀργάνωση καὶ κυρίως χωρὶς ἱεράρχηση καὶ εἰσάγει, “τεχνηέντως” ἢ μὴ, συνεχεῖς μεταθέσεις προβλημάτων πού ὀδηγοῦν σ' ἓνα χάος χωρὶς κέντρο καὶ ἐπίκεντρο [: προφανῆς ἀποδέκτης τῆς διατύπωσης ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς]. Ὁ ἀντικειμενισμός ὀφείλει νά φτάσει ὡς τὸν ἱστορικό ἀγνωστικισμό καὶ τὴν ἄρνηση τῆς ἱστορίας σάν ἐπιστήμης γιά νά χεῖ συνέπεια καὶ λογικὴ ἐντιμότητα. Αὐτός ἄλλωστε εἶναι καὶ ὁ ἀνομολόγητος σκοπὸς μερικῶν σημερινῶν ρευμάτων». ~ στό *Annuaire τῆς Σχολῆς*: βλ. Κ. Τσικνάκης, «Δημοσιεύματα Νίκου Σβορώνου», ἀρ. 80, 82, 83, 89, 94, 101, 102, 122, 132, 174. ~ *Ἐμπόριο τῆς Θεσσαλονίκης*: βλ. ἀναλυτικότερα κείμενο 15, IV. ~ *ἡ ἱστορία τῆς Νεώτερης Ἑλλάδας*: βλ. σημειώσεις τοῦ κειμένου 15, II. Πβ. Θ. Καλαφάτης - Ζ. Δεμαθᾶς, «Τὸ ἐρμηνευτικὸ πλαίσιο τῆς “Ἐπισκόπησης τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας” τοῦ Ν. Σβορώνου», *Ἀφιέρωμα στὴ Μνήμη τοῦ Ν. Σβορώνου*, σ. 109-127. Στέφανος Πεσμαζόγλου, «Ὁ “ἀντιστασιακὸς χαρακτήρας” τῆς ἱστορίας τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ», *αὐτ.*, 87-94. Β. Παναγιωτόπουλος, «Τὸ ἔθνικο Ζήτημα» (σημειώσεις κειμένου 15, I). ~ *ἔργο ἐξωμότου. Καθημερινή*, 9 Ἰουλίου 1953: βλ. σχετικῶς τὴν κριτικὴ τοῦ Φίλιππου Ἡλιοῦ (*Ἡ Αὐγή*, 6 Ἰουνίου 1976) γιά τὴν ἑλληνικὴ μετάφραση τῆς *Histoire de la Grèce moderne* τοῦ Σβορώνου.

Ἀνθολογῶ ἐδῶ σχόλια ἀθηναϊκῶν ἐφημερίδων, ἐνδεικτικὰ τοῦ κλίματος τῆς ἐποχῆς, τὰ ὅποια μοῦ ἀνακοινῶναι ὁ Φίλιππος Ἡλιού. *Ἡ Καθημερινή*, 9 Ἰουλίου 1953: «ΕΡΓΟΝ ΕΞΩΜΟΤΟΥ».

«Εἰς τὴν σειρὰν τῶν γαλλικῶν πανεπιστημιακῶν ἐκδόσεων “Que sais-je” ἐκκυκλοφόρησε τελευταίως, γαλλιστί

φυσικά, ἕνα βιβλίον ὑπό τόν τίτλον “Ιστορία τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος”, γραμμένον ὑπό τινος κομμουνιστοῦ καί ἐχθροῦ τῆς πατρίδος του ὀνόματι Νικολάου Σβορώνου. Ὁ Σβορώνος αὐτός φέρει τόν τίτλον τοῦ “Attaché de Recherches” εἰς τό ἐν Παρισίοις Κέντρον Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν. Τό βιβλίον τοῦ ὁποίου ἐτέθησαν ὑπ’ ὄψιν μας χαρακτηριστικά ἀποσπάσματα, ἀποτελεῖ ἕμνον τοῦ Ἐάμ, τοῦ Ἑλάς καί τοῦ κινήματος τοῦ Δεκεμβρίου καί τῶν συμμοριτῶν καί λίβελλον ἐναντίον τῆς Ἑλλάδος καί τοῦ πολιτεύματος. Πρέπει νά σημειωθῇ ὅτι αἱ ἐν λόγῳ πανεπιστημιακαί ἐκδόσεις ἔχουν παγκόσμιον κῦρος. Αἱ ἰδικαί μας ἀρμόδια ὑπηρεσίαι ἔχουν λάβει γνῶσιν τοῦ ἀνθελληνικοῦ περιεχομένου τοῦ βιβλίου αὐτοῦ; Καί πῶς σκέπτονται νά ἀντιδράσουν; Διότι ὁ Σβορώνος αὐτός θά εἶναι θεθαίως Ἕλλην πολίτης καί θά ἀπολαμβάνῃ τῶν προνομίων τῆς ἐλληνικῆς του ὑπηκοότητος».

Ἔθνος, 9 Ἰουλίου 1953: «ΕΝΑ ΣΚΑΝΔΑΛΟΝ».

«Τό σκάνδαλον τοῦ κομμουνιστοῦ, ἀπειταλμένου καί προστατευομένου τοῦ Γαλλικοῦ Ἰνστιτούτου, πού ἐξέδωσε μέ τήν ἐνίσχυσιν καί τήν εὐλογίαν τοῦ διευθυντοῦ τούτου κ. Μερλιέ ἕνα δῆθεν ἱστορικό, πράγματι δέ κακῆθες ἐξάμβλωμα φέρον τόν τίτλον “Ιστορία τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος”, πρέπει νά τύχῃ ἰδιαίτερας προσοχῆς. Ὁ ἄλλοτε Ἑλασίτης αὐτός “ἐκτακτος ἐπιστήμων” (κατά τήν ἔκφρασιν τοῦ κ. Μερλιέ), σταλεῖς εἰς τό Παρίσι ὡς ὑπότροφος τοῦ Γαλλικοῦ Ἰνστιτούτου πού ἐν συνεχείᾳ τῇ εἰσηγήσει του ἐπιχορηγούμενος ὑπό τῆς Γαλλικῆς Κυβερνήσεως, ἔχει ἀπό πολλοῦ ἀπολέσει καί τήν ιδιότητα τοῦ Ἕλληνος πολίτου, δεδομένου ὅτι ἠκυρώθη τό διαβατήριόν του λόγῳ τῆς προδοτικῆς του δράσεως εἰς τήν γαλλικήν πρωτεύουσαν. Ἄλλ’ αὐτό δέν ἠμπόδισε τόν κ. Μερλιέ νά τοῦ ἀναθέσῃ νά γράψῃ γαλλιστί καί νά δημοσιεύσῃ μίαν “Ἱστορίαν τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος”, εἰς τήν ὁποίαν ἐξυμνεῖται τό Ε.Α.Μ. καί φέρονται ὡς συνεργᾶται τῶν Γερμανῶν καί ὡς φασίσται ὅλοι οἱ ἐθνικόφρονες πολιτικοί καί λόγιοι. Εἶνε καιρός νά ἐξετασθῇ σοδορώτερα τό πρόβλημα τῆς δράσεως τοῦ κ. Μερλιέ εἰς τήν Ἑλλάδα, ἀφοῦ ὁ ἴδιος, παρά τᾶς ἐπανελημμένας ὑποδείξεις πού τοῦ ἔγιναν τόσον ἀπό τό γαλλικόν ὑπουργεῖον τῶν Ἐξωτερικῶν ὅσον καί ἀπό τήν γαλλικήν πρεσβείαν, δέν ἐννοεῖ νά παραδεχθῇ ὅτι ἡ ἀποστολή του εἰς τᾶς Ἀθήνας συνίσταται εἰς τό νά ἐργάζεται διά τήν διάδοσιν τοῦ γαλλικοῦ πνεύματος καί ὄχι νά εὖνοῃ τούς δυσφημοῦντας τήν Ἑλλάδα».

Ἔστια, 9 Ἰουλίου 1953: «ΠΡΑΚΤΩΡ ΤΟΥ ΨΕΥΔΟ-ΚΙΟΥΡΙ».

«Δέν γνωρίζομεν ποῖος εἶναι ὁ Νικόλαος Σβορώνος, πού συνέγραψε τήν Γαλλικήν “Ἱστορίαν τῆς Συγχρόνου Ἑλλάδος”, περί τῆς ὁποίας ἔγραψε χθές ἡ συνάδελφος

“Καθημερινή”. Ἐξεφυλλίσσαμεν, ὅμως, καί ἡμεῖς τό κακοηθέστατον αὐτό τεῦχος, τό ὁποῖον ἀποτελεῖ ἕναν ἕμνον πρὸς τούς σφαγεῖς τοῦ Ε.Α.Μ. καί τοῦ Ε.Λ.Α.Σ. καί τᾶς... κοινωνικάς μεταρρυθμίσεις τῶν καί ἕνα λίβελλον κατά τοῦ στρατηγοῦ Σκόμπυ, τῆς ἐθνικόφρονος Ἑλλάδος καί τῆς Ἀμερικανικῆς βοήθειας. Καί τό συμπέρασμά μας εἶναι, ὅτι πρόκειται περὶ πράκτορος τῆς Μόσχας, ἐξ ἐκείνων πού ἔχει μεταξύ τῶν ἀκολούθων του ὁ διεθνῆς ἀπατεὼν Ζολιό, ὁ στολιζόμενος μέ τό ὄνομα τῆς... πενθερᾶς του [ὑπαινιγμός γιά τήν πεθερά τοῦ Ζολιό-Κιουρί, Μαντάμ Κιουρί, διάσημη ἀτομική ἐπιστήμονα]. Ἐρωτᾶται ὅμως: Ἡ Κυβέρνησις Παπάγου τί κάμνει; Διατί δέν ἐφαρμόζει τούς κειμένους νόμους, διά ν’ ἀφαιρέσῃ τήν ἰθαγένειαν ἀπό τό πληρωμένον αὐτό κάθαγμα, πού ἐξευτελίζει τό Ἕλληνικόν του ὄνομα;».

Ἔστια, 16 Ἰουλίου 1953: «ΕΛΑΣΙΤΗΣ ΤΟΥ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟΥ».

Νέαν ἀπόδειξιν τῆς ἐνοχῆς τοῦ Γαλλικοῦ Ἰνστιτούτου διά τό περὶ Νεοελληνικῆς ἱστορίας ἀνθελληνικόν βιβλίον τοῦ πράκτορος τῆς Μόσχας Ν. Σβορώνου, ἀποτελεῖ ἡ ἀναγγελία ὅτι τό ἴδιον Ἰνστιτούτον ἐτοιμάζεται νά ἐκδώσῃ καί νέαν μελέτην τοῦ “διακεκριμένου –ὅπως τόν χαρακτηρίζει– νέου ἱστορικοῦ καί ἐπιστήμονος” (Σ.Ε. Ταγματάρχου, κατά τό κίνημα, εἰς τό φρουραρχεῖον τῶν δολοφόνων τοῦ Ἑλάς καί μέλους τῆς διοικήσεως ἐπιτροπῆς τοῦ Κ.Κ.Ε.). Ἀναχωρήσας τό 1945 διά Γαλλίαν μέ ὑποτροφίαν τοῦ περιβοήτου Ἰνστιτούτου, ὁ Σβορώνος –καθῶς μάς γράφει ἀναγνώστης μας– εἶχε παραλάβει μεθ’ ἑαυτοῦ δύο σάκκους πληρεῖς κομμουνιστικῶν ἐντύπων, ἐκ τῶν ὁποίων πολλά μετέφρασεν ἐν Παρισίοις εἰς τήν Γαλλικήν, καί τὰ ὁποῖα τοῦ ἔδωσαν προφανῶς τό ὑλικόν διά τὰ βιβλία του! Αὐτός εἶναι ὁ “λαμπρὸς νέος ἱστορικός”, τοῦ ἐρυθροῦ Γαλλικοῦ Ἰνστιτούτου!... Καί ἐρωτῶμεν ἄπαξ ἔτι: Τί ἔκαμαν τὰ ἀρμόδια ὑπουργεῖα διά τήν ἀφαίρεσιν τῆς Ἑλληνικῆς ἰθαγενείας ἀπό τόν ἐρυθρόν πράκτορα;».

Ἔθνος, 16 Ἰουλίου 1953: «ΕΠΑΝΟΡΘΩΣΙΣ».

Εἰς ὅσα ἐγράψαμεν περὶ τῆς ἐξαμβλωματικῆς “Ἱστορίας τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος”, τῆς ἐκδοθείσης εἰς τό Παρίσι ἀπό ἕνα Κομμουνιστὴν ὀνόματι Σβορώνου καί εἰς τήν ὁποίαν ἐξυμνεῖται τό Ε.Α.Μ., ἐμφανίζονται δέ ὡς συνεργᾶται τῶν Γερμανῶν κατά τήν Κατοχήν ὅλοι σχεδόν οἱ ἐθνικόφρονες Ἕλληνες ἐπιστήμονες, καλλιτέχνη καί, παρεξέφρασαν δύο ἀνακρίβεια. Κατ’ ἐγκύρους ἀνακοινώσεις, ὁ κ. Ὀκτάβιος Μερλιέ, διευθυντῆς τοῦ ἐν Ἀθήναις Γαλλικοῦ Ἰνστιτούτου, δέν ἔχει καμίαν ἀνάμειξιν εἰς τήν ἐκδοσιν τοῦ ἀθλίου κατασκευάσματος εἰς τήν ὁποίαν παραδόξως προέβησαν αἱ “Presses Universitaires de France” (εἰς τήν συλλογὴν

“Τί ξέρω;”). Ἐπίσης ὁ κ. Μερλιέ δέν συνέστησε τήν ἀποστολήν εἰς τό Παρίσι ὡς ὑποτρόφου τῆς γαλλικῆς Κυβερνήσεως τοῦ ἐν λόγῳ ὑποκειμένου. Κάμνομεν εὐχαρίστως τήν ἐπανόρθωσιν ἐφ’ ὅσον ἠδικήσαμεν τόν κ. Μερλιέ ἐξ ἐσφαλμένων πληροφοριῶν, τὰς ὁποίας, δυστυχῶς, κατέστησε πιστευτάς ἢ ἀνίατος συμπάθειά του πρὸς κομμουνιστάς καί κομμουνίζοντας». Στίς 25 Ἰουλίου 1953 τό Βιβλιοπωλεῖο Kaufmann γνωστοποιούσε στίς Presses Universitaires de France ὅτι τό ὑπουργεῖο τύπου εἶχε δώσει ἐντολή στά βιβλιοπωλεῖα νά ἀποσύρουν ἀπό τήν κυκλοφορία τό βιβλίον τοῦ Σβορώνου: «[...] Messieurs, j’ai l’honneur de vous informer, que le Ministère de la Presse hellénique vient de transmettre aux libraires grecs l’ordre de retirer de la vente le No 578 de la Col. “Que sais-je?”. Motif: inexactitudes dans le texte. Veuillez nous faire savoir, si nous pourrions vous retourner les volumes invendus. [...] Signé: KAUFMANN» [Κύριοι ἔχω τήν τιμή νά σᾶς πληροφορήσω ὅτι το ἑλληνικό ὑπουργεῖο Τύπου διαβίβασε στά ἑλληνικά βιβλιοπωλεῖα τή διαταγή νά ἀποσύρουν ἀπό τήν πώληση τό ὑπ’ ἀριθ. 578 τῆς συλλογῆς “Que sais-je?”. Δικαιολόγησι: ἀνακρίβειες τοῦ κειμένου. Παρακαλεῖσθε νά μᾶς γνωρίσετε ἂν μπορούμε νά σᾶς ἐπιστρέψουμε τά μὴ πωληθέντα ἀντίτυπα. Ὑπογραφή: Κάουφμαν].

Σ’ αὐτή τήν ἐνορχηστρωμένη κακοφωνία μιὰ προγενέστερη ἐξάιρεση, *Τό Βῆμα*, 29 Μαρτίου 1953: «ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΤΥΧΙΑ. Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΝΕΩΤΕΡΑΣ ΕΛΛΑΔΟΣ τοῦ κ. Ν. Γ. ΣΒΟΡΩΝΟΥ». «Πληροφορούμεθα ἐκ Παρισίων ὅτι ἐκυκλοφόρησεν εἰς τήν γνωστήν μορφωτικὴν σειρὰν “Τί γνωρίζω;”, πού ἐκδίδουν τά “Πανεπιστημιακά τυπογραφεῖα τῆς Γαλλίας”, μιὰ σύντομη ἀλλὰ ἐξαιρετικῶς ἐνδιαφέρουσα “Ἱστορία τῆς Νεώτερης Ἑλλάδος”. Τό βιβλίον αὐτό, γραμμένον γαλλιστί, εἶναι ἔργον τοῦ Ἑλλῆνος ἱστορικοῦ κ. Νικολάου Γ. Σβορώνου ὁ ὁποῖος εὐρίσκεται ἀπό ἐτῶν εἰς τήν Γαλίαν δι’ ἐπιστημονικάς ἐρεῦνας ὡς ἐταῖρος τοῦ περιφήμου “Ἐθνικοῦ Κέντρου Ἐπιστημονικῆς Ἐρεῦνης”. Τό ἐνδιαφέρον πού παρουσιάζει ἡ ἔκδοσις αὐτῆ εἶναι πολλαπλόν. Πρῶτον, διότι ἡ σύνταξις τῆς πρώτης σύγχρονης νεοελληνικῆς ἱστορίας πού ἀπευθύνεται εἰς τό εὐρὺ γαλλόφωνον κοινόν ἀνετέθη εἰς Ἑλληνα ἐπιστήμονα. Δεύτερον, ὅτι ὁ συγγραφεὺς τῆς ἔχει, παρά τό σχετικῶς νεαρόν τῆς ἡλικίας του, ἀναγνωρισθῆ ἤδη εἰς τήν Γαλίαν ὡς ἓνας ἐκ τῶν λαμπροτέρων ἱστορικῶν τοῦ Μεσαίωνος καί τῶν Νέων χρόνων τῆς Ἑλλάδος. Τέλος δέ πρέπει νά σημειωθῆ ὅτι ἡ σύντομη αὐτῆ ἱστορία τοῦ κ. Σβορώνου, περιέχει τά πορίσματα τῆς προσωπικῆς καί γόνιμης μελέτης τῶν Γαλλικῶν ἰδίως ἀρχείων καί ἀποτελεῖ ἐξ ἄλλου μίαν εἰσαγωγὴν εἰς τήν μεγάλην διτομήν “Ἱστορίαν τῆς Νεώτερης Ἑλλάδος” πού ἐτοιμάζει ὁ ἴδιος κατὰ παραγγελίαν τοῦ ἐπιστημονικοῦ ἐκδοτικοῦ ὀργανισμοῦ “Μπέλ Λέττρ” τοῦ συνδέσμου Γκιγιὰμ Μπυντέ».

Ο Νίκος Σβορώνος πριν φυγεῖ για το Παρίσι

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ: ΜΙΑ ΣΥΝΟΛΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

Σπύρος Ι. Ἀσδραχάς, μέ τή συνεργασία τῶν Ν. Ε. Καραπιδάκη,
᾽Ολγας Κατσιαρδῆ-Hering, Εὐτυχίας Δ. Λιάτα, ᾽Αννας Ματθαίου,
Michel Sivignon, Traian Stoianovich, Ἑλληνική οἰκονομική Ἱστορία
ΙΕ΄-ΙΘ΄ αἰώνας, Πολιτιστικό Ἴδρυμα Ὀμίλου Πειραιῶς, Ἀθήνα 2003.

τῆς Ἐλευθερίας Ζέη

Τόμος πρώτος, Εἰσαγωγή, Σπ. Ι. Ἀσδραχάς • Κεφάλαιο 1, Ὁ γεωγραφικός ὑπερκαθορισμός, Michel Sivignon • Κεφάλαιο 2, Τό ἀνθρώπινο δίκτυ, Σπ. Ι. Ἀσδραχάς, Ν.Ε. Καραπιδάκης • Κεφάλαιο 3, Οἱ μεγάλοι τομεῖς. Οἰκονομία τῆς ὑπαίθρου, οἰκονομία τῶν πόλεων, Ἡ σταθερή τῶν τεχνικῶν, Σπ. Ι. Ἀσδραχάς, Ν.Ε. Καραπιδάκης • Κεφάλαιο 4, Ἡ διακίνηση τῶν ἀνθρώπων καί τῶν ἀγαθῶν. Μιά τυπολογία τῶν μετακινήσεων, Σπ. Ι. Ἀσδραχάς, ᾽Ολγα Κατσιαρδῆ-Hering • Κεφάλαιο 5, Οἱ πολιτικοί ὅροι τοῦ οἰκονομικοῦ. Οἱ κατακτήσεις καί ἡ οἰκονομική τους λογική, Σπ. Ι. Ἀσδραχάς, Ν.Ε. Καραπιδάκης, • Κεφάλαιο 6, Ἡ ἀγροτική οἰκονομία, Σπ. Ι. Ἀσδραχάς • Κεφάλαιο 7, Ἡ κατανομή καί ἡ σύνθεση τῆς βιοτεχνίας. Βιοτεχνία τῆς ὑπαίθρου καί βιοτεχνία τῶν πόλεων, Σπ. Ι. Ἀσδραχάς • Κεφάλαιο 8, Ἐσωτερικό καί ἐξωτερικό ἐμπόριο. Κέντρα, δίκτυα, πηγές, Traian Stoianovich, ᾽Ολγα Κατσιαρδῆ-Hering • Κεφάλαιο 9, Οἱ τύποι καί οἱ μηχανισμοί τῆς ἀγορᾶς, Traian Stoianovich • Κεφάλαιο 10, Ἡ καθημερινή ἀγορά καί ἡ βίωση τοῦ οἰκονομικοῦ, ᾽Αννα Ματθαίου (Οἱ ὅροι τῆς οἰκονομικῆς καθημερινότητος, Σπ. Ι. Ἀσδραχάς) • Ἐπιλεγόμενα, Ἡ γενική εἰκόνα τῆς οἰκονομίας, Σπ. Ι. Ἀσδραχάς • Σημειώσεις • Βιβλιογραφία • Γενικό εὔρετήριο • Τόμος δεύτερος, Τεκμήρια, Ἐπιμέλεια Εὐτυχίας Δ. Λιάτα

Ἡ «Ἑλληνική οἰκονομική ἱστορία», ὅπως δηλώνεται στήν εἰσαγωγή, εἶναι ἡ οἰκονομική ἱστορία τῶν ἑλληνικῶν πληθυσμῶν τῆς ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας καί τῶν βενετικῶν κτήσεων: τά γεωγραφικά της ὅρια συμπίπτουν ἐπομένως μέ τά πολιτικά ὅρια τῶν κατακτήσεων στή νότια Βαλκανική καί τήν ἀνατολική Μεσόγειο, ἀνάμεσα στόν 15ο καί τόν 19ο αἰώνα, μέ ἐξαιρέση κάποιες περιοχές ὅπως ἡ Μικρά Ἀσία ἢ ἡ Κύπρος. Εἶναι ὅμως καί μία ἱστορία πού διαβάζεται μέσα ἀπό διαδοχικά ἐπίπεδα, μέσα ἀπό διαφορετικές ἱστορίες.

Τοποθετώντας τά βασικά κατηγορήματα τοῦ χώρου καί τοῦ χρόνου, συγκεντρώνει ἀρχικά μία λεπτομερή τυπολογία ἱστορικῆς γεωγραφίας καί δημογραφίας ἢ ἑλληνική οἰκονομική ἱστορία συνιστᾷ ἐπομένως τίς παράλληλες ἢ διασταυρωνόμενες ἱστορίες π.χ. τοῦ «γεωγραφικοῦ ὑπερκαθορισμοῦ» τοῦ Μισέλ Σιδινιόν, ἀφοῦ τό τοπίο τῶν ἀνέμων καί οἱ κλιματικές ἀντιθέσεις αὐτοῦ πού ἦδη ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰώνα ὀνομάστηκε «μεσογειακό κλίμα» καθοδηγοῦν τό τοπίο τῶν καλλιεργειῶν καί καθορίζουν τίς μετακινήσεις τῶν κοπαδιῶν ἀφοῦ τά τρεχούμενα νερά καί οἱ

καταναγκασμοί που επιβάλλει ή μορφολογία του εδάφους στην έκρηξη και την ροή τους είναι αποφασιστικά για τις καλλιέργειες που έχουν υψηλές αρδευτικές απαιτήσεις, ενώ όταν τα νερά αιχμαλωτίζονται από τα όρια της φυσικής υγρασίας και των βροχοπτώσεων επιδρούν καθοριστικά στο τοπίο των επιδημιών αφού η γεωμορφολογία των περιοχών αυτών, πλούσια και αντιφατική, όπως φαίνεται, εγκαθιστά ή διακόπτει δίκτυα πληθυσμικών και εμπορικών μετακινήσεων ανάμεσα στην ύπαιθρο και την πόλη, ανάμεσα στο βουνό και την πεδιάδα, στην ενδοχώρα και τις ακτές, ή ανάμεσα στα νησιά, απομονώνει ή ενώνει, αποφασίζει για το τοπικό, το περιφερειακό ή το γενικό. Και ενώ ο χώρος είναι «υπόφορος... των οικιστικών μονομοτιών αλλά και των πληθυσμικών εισροών...», ή δημογραφική εικόνα είναι «υπόφορη» των οικονομικών σχέσεων που αρθρώνονται με βάση τη γη, αλλά και της γεωγραφικής τους κατανομής: τα τοιφλίκια της Ήπειρου δίνουν ένα εύγλωττο παράδειγμα των δημογραφικών μεταβολών που μπορεί να επιφέρει η συγκέντρωση της γης στα χέρια ενός ή λίγων κυρίων, ενώ τα συστήματα συγγενειών με όλους τους κώδικες αλληλεγγύης και τους συμβολικούς ρόλους των φύλων και των μελών της οικογένειας στο Σούλι ή στη Μάνη εξυπηρετούν τα συγκεκριμένα συστήματα κατοχής και εκμετάλλευσης της γης, επομένως τις σχέσεις εξουσίας που διαμορφώνονται στις κοινωνίες αυτές.

Και το οικονομικό περνάει όπωςδήποτε μέσα από το πολιτικό, μεταφράζει τις προθέσεις και τις δράσεις της κατακτητικής κοινωνίας για την επίτευξη των στόχων της κάθε κατάκτησης, τον έλεγχο δηλαδή ή τη συγκέντρωση της γης, την ιδιοποίηση του πλεονάσματος της παραγωγής και την κυριαρχία στη αγορά. Στη σύλληψη του Νίκου Καραπιδάκη ή καλλιέργεια και ή εμπορευματοποίηση των προϊόντων της έλιάς ή του άμπελιού, ή έλλειψη του σιταριού, δέν άποτυπώνουν μόνο τις μακρόχρονες οικονομικές δομές μίας ύπαιθρου, είναι συγχρόνως «πολιτική» υπόθεση μίας βενετικής διοίκησης και των αστικών της όργάνων: το οικονομικό μεταφράζει, επομένως, σχέσεις εξουσίας τόσο ανάμεσα στην υπερβάλλουσα κοινωνία της κατάκτησης και τις κατακτημένες τοπικές κοινωνίες, όσο και στο έσωτερικό των τελευταίων. Κυρίως συμβάλλει καθοριστικά στη διαμόρφωση τοπικών έλιτ και στην κάθετη «όρόφωση» και επικοινωνία τους με τις κοινωνίες των κατακτητών, βενετικές ή όθωμανικές: κοινωνίες καταρχήν στρατιωτικές, με χαρακτηριστικό τό στοιχείο της θρησκευτικής διαφοροποίησης, οι κοινωνίες αυτές επιβάλλουν πανάρχαιες έσωτερικές διαστρωματώσεις, θρησκευτικές άρχικά, διοικητικές άργότερα, στις προϋπάρχουσες μορφές συλλογικής όργάνωσης των κατακτημένων πληθυσμών: «κοινότητες», επαγγελματικές συντεχνίες, Έκκλησία, Φαναριώτες συνιστούν, άκριβώς μέσα από τις περιπέτειες των θεσμών, ένα πλήθος από

ένδιάμεσους άναβαθμούς, ομάδες αλλά και οικογένειες και άτομα που κυκλοφορούν ανάμεσα στα κοινωνικά στεγανά και επιλέγουν τη μία ή την άλλη οικονομική συμπεριφορά, τη μία ή την άλλη οικονομική στρατηγική άνάλογα με τις έπιταγές της ιστορικής συγκυρίας και των μεταβολών στις οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις: κάπως έτσι γεννιούνται αυτές που ό ιστορικός ονομάζει «τοπικές άυθεντίες». Κάποιες άλλες ομάδες, που προέρχονται κάποτε από τους κατακτημένους αλλά όχι μόνο, έξασφαλίζουν άφανη δίκτυα μίας όριζόντιας επικοινωνίας που δρασκελίζει συχνά τα οικονομικά σύνορα του «τοπικού» στην αντίληψη της έκάστοτε πολιτικής κυριαρχίας, τόσο στη ξηρά όσο και στη θάλασσα: μοναχοί και προσκυνητές, έμποροι και τεχνίτες, καπετάνιοι και «ένδιάμεσοι», σπουδαστές και ένοπλα σώματα της ύπαιθρου. Και όλα φαίνονται να εκβάλλουν στο χώρο της ιδέας και του ιδεατού, των προσλήψεων, των «ειδώλων» και των προτύπων, στο σκοτεινό χώρο της ανθρώπινης, συλλογικής αλλά και άτομικής συνείδησης, της «ήθικης και ψυχικής τονικότητας» των οικονομικών συμπεριφορών: θαυμάσιο παράδειγμα ή προσαρμογή του τεχνίτη στην πραγματική κίνηση των τιμών στην αγορά, που «άπό οικονομικό γεγονός μεταγραφόταν σε ήθικό, σε άπαξία των ανθρώπινων συντελεστών της αγοράς και της πόλης». Γοητευτική και τολμηρή γέφυρα ανάμεσά τους ξετυλίγεται έδω και εκεί ή ιστορία των λέξεων: όνομασίες συστημάτων εκμετάλλευσης της γης και παραγωγής, εργαλείων, καρπών, δικαιωμάτων και θεσμών, επαγγελμαμάτων και υλικών, γλωσσικές μαρτυρίες που ξεπηδούν μέσα από τις πηγές και ύπαινίσσονται ένα άκόμη ύπόγειο πλέγμα άνάγνωσης σε ένα πολύτιμο και άνεξερεύνητο άκόμη κοίτασμα ιστορίας.

Μέσα από την τυπολογία των διαφορετικών χώρων-πεδίων διαγράφονται οι μεγάλοι χρόνοι και οι περιοδολογίες τους: οι γεωλογικές μεταβολές στο τοπίο, οι κινήσεις των πληθυσμών τέμνονται κάποτε από τους μικρούς χρόνους όρισμένων γεωλογικών φαινομένων ή αυτών που όνομάζουμε δημογραφικών κρίσεων. Χρόνοι που, δρώντας παράλληλα με τους χρόνους της άγροτικής οικονομίας, της φορολογίας και της πίστωσης, ή με τις γραμμικές διάρκειες της διατροφής και τις περιοδικότητες της κατανάλωσης (έτήσια, εβδομαδιαία ή καθημερινή) στα άστικά κέντρα και την ύπαιθρο, όπως τις προσεγγίζει ή Άννα Ματθαίου, περιγράφουν διαφορετικούς σφυγμούς μέσα στους όποιους άναπτύσσονται τα οικονομικά φαινόμενα, χωρίς κατ' άνάγκη να τα έπηρεάζουν. Η κυκλοφορία και άνταλλαγή ανθρώπων και άγαθών, τό έμπόριο, θά άνακαταλείμουν τη γεωγραφία, με βάση την τριμερή διάταξη του χώρου, σε δύο μεγάλα δίκτυα που συνιστούν δύο οικονομίες-κόσμους, σύμφωνα με τον Τραϊάν Στογιάνοβιτς: τον άτλαντικό-εύρωπαϊκό και τον άνατολικομεσογειακό/δυτικοασιατικό (όθωμανικό), οι όποιοι χωρίζονται και ενώνονται

από πέντε θάλασσες, ενώ οι διαφορετικές «έθνικές», θρησκευτικές ή κρατικές διασπορές, ως μεσάζοντες, τής τέμνουν σε μικρότερους δρόμους και πυρήνες εγκατάστασης: χερσαία σύνορα-άξονες αυτού του άλλου «χώρου» είναι τα μεγάλα ποτάμια. Μετατοπίζοντας τους δρόμους και τα κέντρα παραγωγής και εξαγωγής –ρυθμιστικοί παράγοντες τό αίτημα τής τροφοδότησης σε αιτηρά, ή μεταβολή τής καταναλωτικής «έπιθυμίας», και ή δομή των τιμών– ή γεωγραφική ανακατανομή των οικονομικών χώρων ανατρέπει συγχρόνως και τήν περιοδολόγησή τους: ή ελληνική οικονομική ιστορία άλλοτε έγγράφεται σε μιά «νεότερη περίοδο» πού έρχεται νά διαλύσει τήν «παλαιά» ή «μεσαιωνική», καθώς και τά γεωγραφικά όρια και τά συστήματα έμπορίου μεγάλων αποστάσεων των οικονομικών του Παλαιού Κόσμου, άλλοτε (από τά τέλη του 18ου μέχρι τό δεύτερο μισό του 20ου αιώνα) υποτάσσεται στους οικονομικούς κύκλους Kondratieff πού γνωρίζει ή Εύρώπη μετά τή Γαλλική Έπανάσταση, άλλοτε, τέλος, ύπακούει στους μικρότερους χρόνους πού ρυθμίζουν έσωτερικά τής γεωγραφικές μετατοπίσεις κάθε «έθνικου» δικτύου: έτσι, στήν ταξινόμηση τής Όλγας Κατσαορδή-Χέρινγκ, τά δίκτυα τής ελληνικής έμπορικής διασποράς

γνωρίζουν τρεις περιόδους και τρεις διαφορετικές γεωγραφίες: τόν 15ο και 16ο αιώνα μεταφέρονται πρὸς τή Δύση καταρχήν και κυρίως τήν ιταλική χερσόνησο, τόν 17ο μέ 18ο αιώνα πρὸς τīs Παρίστριες Έγεμονίες, τήν Τρανσυλβανία και τήν Κεντρική Εύρώπη αργότερα, τέλος τόν 18ο μέ 19ο αιώνα πρὸς τό Δέλτα του Δούναβη, τή Μαύρη Θάλασσα και τή Ρωσία (μετά τή συνθήκη του Κιουτσούκ-Καίναρτζι, 1774), αλλά και τό Δέλτα του Νείλου και τήν Αίγυπτο. Η ιστορία, λέει τό βιβλίο, δέν είναι πιά μόνο χρόνος, ούτε μόνο πολλοί, διαφορετικοί και παράλληλοι χρόνοι, είναι και ρυθμοί πού χρειάζεται νά μετρηθούν στήν κανονικότητά τους αλλά και στήν άναρχία τους: από τīs γενικές πιά κατηγορίες τής μεγάλης και τής μικρής διάρκειας στήν οικονομική ιστορία μέ τīs όποϊες συνηθίσαμε νά μιλάμε από τήν εποχή του Φερνάν Μπρωντέλ, περνάμε στήν έννοια τής ιστορικής «χρονικότητας» μέ τή δική της σύνθετη τυπολογία.

Πάνω σ' αυτό τό πλέγμα χώρων και χρόνων στήνονται οι μεγάλοι τομείς τής οικονομίας: βασικές έννοιες-δομές πού υπόκεινται καταρχήν στους ρυθμούς τής μεγάλης διάρκειας: μέγιστα εξηγητικά πλαίσια οι κατακτήσεις, όθωμανική και βενετική μέ-

σα σ' αυτά ὁ ἀστικός καί ὁ ἀγροτικός χῶρος, ὁ ἠπειρωτικός, ὁ παράκτιος καί ὁ νησιωτικός χῶρος, τό βουνό καί ἡ πεδιάδα, ἡ μητρόπολις καί οἱ ἀποικίες· ἀλλά καί τό ζευγάρι, τό τσελιγκάτο, ἡ μικρή καί ἡ μεγάλη ἰδιοκτησία, τό πλεόνασμα, ὁ φόρος, ἡ φυσική οἰκονομία καί ὁ ἐκχρηματισμός, ἡ πίστωση καί ἡ καταχρέωση, τό δίκτυο, ἡ κυκλοφορία, ἡ ἀγορά, τό πολιτικό, τό θρησκευτικό, τό καθημερινό. Δομές διόλου ἄγνωστες, ἔχουν ἀποτελέσει τήν πρώτη ὕλη ἢ τό πλαίσιο παλαιότερων ἔργων τῶν ἰδίων τῶν συγγραφέων (ὅπως στήν πολυσυνθετική γραφή τοῦ Νίκου Καραλιδάκη, πού δέν εἶναι καί ἡ συνήθης) ἢ τῆς εὐρύτερης σύγχρονης ιστοριογραφίας. Τό βιβλίον ὡστόσο δέν ἐφησυχάζει πάνω σ' αὐτές· τοποθετώντας τες συγχρόνως κάτω ἀπό τό φακό τῆς κάθε κατάκτησης, ἀλλά καί τῆς μικρῆς διάρκειας, τῆς ιστορικῆς συγκυρίας καί τοῦ «παραδείγματος», τίς μετατρέπει σέ ἀντικείμενα διαρκοῦς πραγμάτευσης, μιᾶς ἀνοιχτῆς ἱστορίας πού ὀρίζει ἢ χρησιμοποιεῖ τά δικά της σχήματα γιά νά τά ἐμπλουτίσει, νά τά τροποποιήσει ἢ καί νά τά ἀνατρέψει, ἄν χρειαστεῖ. Πραγματοποιεῖται ἔτσι μιᾶ ἀέναη ἐναλλαγή σημαίνοντων καί σημασιωμένων ἀνάμεσα στά διαφορετικά πεδία καί τοὺς διαφορετικούς χρόνους· ἡ πόλις εἶναι συγ-

χρόνως ἢ σιταποθήκη μιᾶς ἐνδοχώρας, ὁ πόλος ἔλξης ἀνθρώπων καί χρήματος, ἀλλά καί τό συνώνυμο μιᾶς στρατιωτικῆς ἢ πολιτικῆς ἐξουσίας ἢ ἐνός οικονομικοῦ ἀνταγωνισμοῦ καί τῆς «ἐλευθερίας» πού ἐγκυμονεῖ αὐτός μέσα στά ὄρια τῆς κατάκτησης· ὁ ἀγροτικός χῶρος εἶναι συγχρόνως ἡ καρδιά τῆς ἐδαφικῆς κατάκτησης, τά τοπία τῶν καλλιεργειῶν, οἱ σχέσεις κατανομῆς καί ἰδιοποίησης τῆς γῆς καί τοῦ πλεονάσματος τῆς παραγωγῆς, τά αἰμοφόρα ἀγγεῖα μιᾶς ἀνθρώπινης μετακίνησης, ἀλλά καί ἡ πηγή μιᾶς ἱστορίας φόδων· ὁ φόρος εἶναι συγχρόνως μιᾶ φυσική ἢ χρηματική πρόσοδος τοῦ δημοσίου, τό κυρίαρχο ἐργαλεῖο ἐνός μηχανισμοῦ κατάκτησης καί «ὑποτέλειας», τό μέσον διαμόρφωσης μιᾶς τοπικῆς ἐξουσιαστικῆς κοινωνίας ἀλλά καί μιᾶς ἀγορᾶς, τό ἰδεολογικό καί ψυχολογικό ἰσοδύναμο τῆς ὑποταγῆς καί τοῦ καταναγκασμοῦ. Ἡ ἀγορά, τέλος, εἶναι «σημεῖο» ὅπου μεταφέρονται ἀγαθά, τεχνικές καί ἰδέες, μέσα ἀπό δρόμους, χερσαίους καί θαλάσσιους (πολύ ἀργότερα καί ἐναέριους)· εἶναι τρόποι ἀνταλλαγῆς· εἶναι ἀνθρώπινα σύνολα πού ἐνδύονται διαφορετικούς οικονομικούς ἀλλά καί διοικητικούς-θεσμικούς ρόλους· εἶναι πλέγμα πολιτικῶν καί οικονομικῶν καταναγκασμῶν καί ρυθμίσεων, ἀλλά καί ἐλευθεριῶν καί

ἀντιστάσεων, συλλογικῶν ἢ ἀτομικῶν ἀλλά καί σύνορο πού, κάτω ἀπό τό πρίσμα τῆς χρονικότητας, ἀνασηματοδοτεῖ ἱστορικά τίς ἔννοιες τοῦ «έσωτερικοῦ» καί τοῦ «έξωτερικοῦ», τοῦ «έθνικοῦ» καί τοῦ «παγκόσμιου», τοῦ θρησκευτικοῦ, τοῦ πολιτικοῦ καί τοῦ γεωγραφικοῦ καί «τόπος» ὀριοθέτησης τοῦ «νόμιμου» καί τοῦ «παράνομου», τοῦ «ἠθικοῦ» καί τοῦ «ἀνήθικο». Ἔτσι ἀλέθονται κάτω ἀπό ἓνα νέο φῶς καί ἄλλες, «αὐτονόητες» ὡς τώρα ἔννοιες: τό φυσικό τοπίο, τό κοπάδι, ἡ ἐνδοχώρα, ἡ πρωτεύουσα, ἡ σκάλα, τό ταξίδι, ἀλλά καί ἡ κυριότητα, τό δικαίωμα, τό προνόμιο, ἡ αὐτάρκεια, ὁ κίνδυνος, ἡ ἐλευθερία, ἀλλά καί τό ἀγαθό, καί ἡ τιμή καί τό νόμισμα. Τέλος, μέσα ἀπ' ὅλα τά ἐπίπεδα αὐτῆς τῆς ἱστορίας, μέσω μιᾶς βαθιάς, αὐστηρῆς ὅσο καί ἀντισυμβατικῆς ἀνατομίας τῶν «πραγματικῶν» τῆς ὄρων, ἀνασυγκροτεῖται θεωρητικά μιᾶ ἔννοια πολύπαθη τόσο στήν παλαιότερη ὅσο καί στήν πιό σύγχρονη ἱστοριογραφία, ἡ ἔννοια τῆς κατάκτησης. Γιά νά διατυπῶσει τή σύνθετη ποιητική αὐτῆς τῆς οἰκονομικῆς ἱστορίας κατασκευάζεται μιᾶ πολυεδρική, ἑλληνική, ἱστορική «γλώσσα», ἡ ὁποία δέν διστάζει νά χρησιμοποιεῖ πιό ἐκλεπτυσμένα, καί γι' αὐτό πιό εὐαίσθητα καί πιό «τολμηρά» γλωσσικά ἐργαλεῖα, ὅπως π.χ. τό κοινωνικό μόρφωμα τοῦ Σπύρου Ἀσδραχᾶ, ἡ ρευστή ἐξουσία τοῦ Νίκου Καραπιδάκη ἢ οἱ ἐδραῖες πόλεις (*sedentary cities*) τοῦ Τραϊάν Στοιγιάνοβιτς· οὔτε διστάζει νά μεταφράζει, νά ἐξελληνίζει ἢ νά ἐνσωματώνει, καταφέροντας νά δρασκελίσει μέ τά σημαϊνόμενά της τά «έθνικά» τῆς ὄρια: στή «γλώσσα» τοῦ Σπύρου Ἀσδραχᾶ ὁ ὅρος *ὑπερκαθορισμός* υιοθετεῖται γιά τή *surdetermination*, τό *κοῦρσο* «μεταφράζει» τό *corso*, οἱ *αὐθεντίες* τίς *autorités*, ὅπως καί οἱ *ἀρχοντίες* εἶχαν «μεταφράσει» τίς *seigneuries*.

Τό βιβλίο αὐτό, ὡστόσο, δέν εἶναι μιᾶ ἱστορία οἰκονομικῶν χώρων, χρόνων, μηχανισμῶν ἢ ἐννοιῶν μιλάει γιά οἰκονομικά ὑποκείμενα, δηλαδή γιά ἀνθρώπους: κατακτημένοι καί κατακτητές, κυρίως ὅμως κατακτημένοι, σύνολα ἢ ἄτομα, προνομιοῦχες μειονότητες ἢ μεγάλες «ἀπρόσωπες» μάξες, χωρικοί τῆς ὑπαίθρου ἢ τεχνίτες τῶν πόλεων, ὅροι τῆς οἰκονομίας εἶναι οἱ ἀνθρώποι· αὐτοί ὑποτάσσονται στούς οἰκονομικούς ἢ τούς ἐξω-οικονομικούς (πολιτικούς, γεωγραφικούς, δημογραφικούς) καταναγκασμούς, αὐτοί ἐνσωματώνουν τίς μεταφνευόμενες πρακτικές ἢ τεχνικές, αὐτοί ἀντιτάσσουν στίς οἰκονομικές ἢ πολιτικές στρατηγικές τῶν κυρίαρχων κοινωνιῶν τούς δικούς τους, κάποτε πανάρχαιους, τρόπους, τίς δικές τους οἰκονομίες· αὐτοί καταφεύγουν στό πανηγύρι, ἀγοράζουν κοσμήματα καί πολύτιμα ὑφάσματα, δανείζονται, ταξιδεῦν, συστήνουν συντροφίες καί ἐταιρεῖες, συναλλάσσονται, παραβιάζουν «ἐπικίνδυνα» τή φύση, ἀλλά καί τήν ἐπαγγελματική ἠθική τῶν συντεχνιῶν: ὁ ὅρος «ὑποκείμενο» στό βιβλίο ἔχει ὅλο τό στοιχειῶδες βάρος ἐνός ἱστορικοῦ συντακτικοῦ, ἔχει «τό βάρος τῶν ἀνθρώπων». Ὁ ἱστορικός πού

εἰσήγαγε καί καθιέρωσε τήν ἔννοια τοῦ «οἰκονομικοῦ μηχανισμοῦ», ἡ ὁποία ἐπανερχεται 25 χρόνια μετά τούς «Μηχανισμούς τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας στήν ὀθωμανική αὐτοκρατορία», δέν τήν ἀντιλαμβάνεται ὡς μιᾶ δομολειτουργική θεωρία τῆς οἰκονομίας, ἢ μιᾶ ἀφρημένη οἰκονομική ὄντολογία, ἀλλά ὡς τή δυναμική τῶν σχέσεων, τῶν βουλήσεων, τῶν δράσεων καί τῶν ἀναπαραστάσεων τῶν ἀνθρώπων καί τῶν κοινωνιῶν τους: μιᾶ ζωντανή ἱστορία πού ἄλλοτε ἀνασαίνει μέ τίς «μεγάλες πλατιές ἀνάσεις» τῆς μακρᾶς διάρκειας, ἄλλοτε κοντανασαίνει μέ τά λαχανάσματα τῆς συγκυρίας, τῶν γεγονότων καί τῶν μικρῶν πρόσκαιρων ἢ ἐπαναλαμβανόμενων χρόνων, ὅπως ὅποτε ὅμως μέσα ἀπό τίς φρικιᾶσεις τῆς «ἀνθρώπινης σάρκας» τῆς.

Ἔτσι τό ἔργο αὐτό δέν μπορεῖ νά γίνει κατανοητό παρά μόνο μέσα ἀπό τόν διεισδυτικό ἱστορικό οὐμανισμό του: καί μέσα ἀπό αὐτόν τόν οὐμανισμό πρέπει νά δοῦμε τήν ἰδιαίτερη χρήση τοῦ ἱστορικοῦ «παραδείγματος»: δέν ὑπαγορεύεται μόνο ἀπό τίς ἀρχαιακές διαθεσιμότητες, μέ τίς ἀσυμμετρίες πού ἐμφανίζονται στό πέρασμα τῶν αἰώνων καί στήν ἐναλλαγή τῶν κατακτήσεων· δέν εἶναι ἀπλῶς προϊόν τῆς ἴδιας γεωμετρικῆς ματιᾶς πού συλλαμβάνει συγχρόνως τό κάθετο καί τό ὀριζόντιο, τό μερικό καί τό γενικό, τό τοπικό καί τό εὐρύτερο: πέρα ἀπό τήν ἱστοριογραφική του ἀξία, τήν ἐνταξή του στήν τυπολογία ὡστε νά ἐξυπηρετηθεῖ καλύτερα τό εὐρύτερο σχῆμα, καί πέρα ἀπό τήν ἐρμηνευτική του ἀξία ὡς μοντέλου, τό παράδειγμα ὑπογραμμίζει τήν ὑποταγή τοῦ ἱστορικοῦ στόν ἀνθρώπινο παράγοντα ἀποκαθιστώντας τήν ἐξαίρεση δίπλα στή νόρμα, τοῦ ἱστορικοῦ πού σκύβει πάνω ἀπό τίς μικρότερες ἢ μεγαλύτερες, πιό λιγότερες ἢ πιό βιώσιμες ἐκφάνσεις ἢ τίς ἀνατροπές τῆς δομῆς καί τῆς διάρκειας, καί τίς «ἀκούει» προσεκτικά σάν διαφορετικά ἤχητα τῆς ἴδιας συνολικῆς ἱστορίας. Δίπλα στά κλασικά τοπικά παραδείγματα τῆς ἑλληνικῆς ἱστοριογραφίας ὅπως τᾶ Ἀμπελάκια, τῆ Δημητσάνα, τῆ Σύρο καί τήν Ὑδρα, τό φέουδο χωρίς ἀμπέλια τῶν Ἀτσιγγάνων, τό σεραϊκό σαφράνι καί τό βοιωτικό ριζάρι, ἡ ἐμφάνιση, τέλος, τῆς ἐλιάς στήν «ἐπικίνδυνη θέση» γύρω ἀπό τό Μοναστήρι τοῦ Προδρόμου βορείως τῶν Σεραῶν, φέρνουν στό φῶς λιγότερο γνωστές ἱστορίες προσαρμογῶν καί ἐξεγέρσεων, δειλίας καί τόλμης, συλλογικῆς ἢ ἀτομικῆς ἀνθρώπινης πρωτοβουλίας, καί τίς ἐνσωματώνουν στό συνολικό ἱστορικό καί ἱστοριογραφικό γίγνεσθαι.

Καί ὅπως ὅποτε αὐτή ἡ ἀντίληψη τοῦ ἱστορικοῦ παραδείγματος δέν θά μποροῦσε νά συνοδεύεται ἀπό μιᾶ στενόκαρδη ἀντιμετώπιση τοῦ ἱστορικοῦ τεκμηρίου· κυρίαρχο αἰτούμενο δέν εἶναι οὔτε ἡ ἀνίχνευση τῆς πληροφορίας οὔτε ἡ ἐκδοση τοῦ ἀδημοσίετου—αὐτά, ὅταν γίνονται, χρησιμεύουν ὡς πρώτη ὕλη στό βιβλίο— ἀλλά ἡ «ἀνάγνωση» καί ἡ ἐνσωμάτωση

της λογικής του τεκμηρίου μέσα στην ίδια την ιστορική γραφή. Βενετσιάνικοι χάρτες, έπιπεδογραφίες, ύδρογραφίες και κτηματογραφίες, έργα λεία, σκεύη και κτίσματα, φωτογραφικό υλικό και γκραβούρες, κείμενα τέλος, πολλά κείμενα, δέν υποβαστάζουν άπλως τον ιστορικό λόγο· από την επίσημη έκθεση του βενετού προβλεπτή μέχρι τά κείμενα των δυτικών περιηγητών, από τη διαθήκη του μικρού καλλιεργητή μέχρι τό «άνβεντάριο» του εμπόρου και την «άπογραφή των πραγμάτων» του κόμητα, από τις διδαχές του ιεροκήρυκα μέχρι τις πρακτικές οδηγίες για τη συμπεριφορά του καλού εμπόρου, και από τους κανονισμούς μέχρι την «οικονομική» ανάλυση του λογίου του Διαφωτισμού, οι μαρτυρίες πού ξαναβρίσκουμε σέ μιά πλούσια, ύψηλης αισθητικής και εύρεως φάσματος συλλογή στον δεύτερο τόμο, συνθέτουν μιά δεύτερη ιστορία, άποτυπώνουν τους τρόπους μέ τους όποιους διύλιζον οι θεσμοί και οι άνθρωποι τό οικονομικό. Ίσως στό δεύτερο αυτόν τόμο, πού έστησε έξ ολοκλήρου ή Εύτυχία Λιάτα, νά βρísκει τις πío εύαίσθητες και τις πío ποικίλες, όπτικές και λεκτικές, άναπαραστάσεις της ή «βίωση του οικονομικού», ή όποία βασανίζει τόσο τον Σπύρο Άσδραχά ώστε νά λανθάνει διαρκώς στη σκέψη του.

Και μέσα από τον ίδιο ούμανισμό πρέπει νά διαβάσουμε την έπιμονη και προσεκτική ανάλυση του «μικρού» στην οικονομική ιστορία: των μικρών πληθυσμιακών μεγεθών, των μικρών οικισμών, της μικρής «περιουσίας», των μικρών τιμαριούχων και των μικρών καλλιεργητών, του *menu peuple* πού στη μετάφραση του Σπύρου Άσδραχά γίνεται *κοσμάκης*. Πέρα από τη λογοτεχνική της έμπνευση ή λέξη έχει τό βάρος της ιστορικής όρολογίας, άφου περιγράφει κανονικότητες των περιοχών και των πληθυσμών πού έξετάζονται κυρίως, όμως, παραπέμπει σέ ένα άλλο βάθος της κατακτημένης κοινωνίας, όπου καταστρατηγούνται οι διακρίσεις στις όποιες μάς συνήθισαν οι λιγότερο ή περισσότερο έπιφανειακές άναγνώσεις των κοινωνιών υπό βενετική ή όθωμανική κυριαρχία: από τους χωρικούς μέ τη διαπραγματευτική ικανότητα στα «προστύχια» των Έπτανήσων, και τους ζητιάνους των Κραβάρων του Πουκεβίλ, μέχρι τους άελεπιαμένους αυτόχειρες, θύματα ενός άνισου έκχρηματισμού στην όθωμανική πόλη του 17ου αιώνα, από τον «χειρώννακτα-πένητα» στα Άγραφα του Εύγένιου Γιαννούλη και του Άναστάσιου του Γόρδιου, και τις «ταπεινές» δουλειές του Μακρυγιάννη, μέχρι τά «φανταστικά πλούτη» των ξεπεσμένων εύγενών στην Κέρκυρα του Σέν-Σωβέρ, οι μικροί αυτοί κόσμοι του βιβλίου έπιβιώνουν και κάποτε διαμορφώνουν μικρές, τοπικές έξουσίες ή συνθλίβονται άνάμεσα στις οικονομικές πραγματικότητες, στις άρνητικές προσλήψεις και τά ιδεώδη τους. Μήπως οι άνθρωποι δέν είναι τελικά ή «ύλη πού είναι φτιαγμένα τά όνειρα»; Μιά τέτοια οικονομική ιστορία βέβαια δέν

μπορεί νά γραφτεί παρά μέσα από και υπό τό βλέμμα ενός μαρξιστή· και όχι μόνο.

Μίλησα προηγουμένως για τον ούμανισμό του ιστορικού: τό έργο αυτό, άφετηρία και άπόσταγμα της σκέψης και της άγωνίας του Σπύρου Άσδραχά, γύρω από τις όποιες τράφηκαν, όνειρευτήκαν ή διαψεύστηκαν, γνώρισαν τις πολιτικές και ιδεολογικές άναμοχλεύσεις τουλάχιστον δύο γενιές νεότερων έλλήνων ιστορικών στο Παρίσι και την Ελλάδα, είναι όρθιο, γιατί συγκεντρώνει ένα πλατύ ανθρώπινο δίχτυ και ένα άκόμη πío πλατύ και σύνθετο δίχτυ ιδεών. Όλοι οι συντελεστές του ταξιδεύουν σέ μιά άνοιχτή θάλασσα, μαζί μέ πολλές άλλες γενιές εύρωπαϊών ιστορικών, διαβάζοντας τά ίδια νηολόγια και προσαρμόζοντας τα στα «έλληνικά» νερά (όπως ο κύριος συγγραφέας διευκρινίζει τον όρο «έλληνικός» στην εισαγωγή του, σ. 21-23). Άναδύεται έτσι ένας δεύτερος, «ιστοριογραφικός» ούμανισμός και μιά τρίτη ιστορία, ένα μεγάλο μέρος της όποίας γράφτηκε μέσα από τις διατριβές πού διηύθυνε ο Σπύρος Άσδραχάς, και ή όποία συνοψίζεται, για πρώτη φορά τόσο διεξοδικά, στις ύποσημειώσεις και τη βιβλιογραφία του έργου και ένοσρκώνεται σέ πλήθος προσώπων και τίτλων· και σέ ένα άλλο πλήθος πού δέν έμφανίζεται στο έργο αλλά άντηχεί μέσα σ' αυτό. Τό βιβλίο καταφέρει έτσι νά γεφυρώσει τις εύρωπαϊκές μέ τις έλληνικές, αλλά και τις νεότερες μέ τις παλιότερες γενιές ιστορικών, νά συμπλιώσει σέ μιά νέα ανάλυση τον ιστορικό μέ τον ανθρωπολόγο, τον κοινωνιολόγο και τον οικονομολόγο, αλλά και τον ιστορικό μέ τον φιλόλογο, τον ιστοριοδίφη και τον μικρό τοπικό λόγο, νά αξιοποιήσει τό «κλασικό» ή τό «ξεπερασμένο» χωρίς νά αφήνει τίποτα νά πάει χαμένο· δέν φοβάται νά χωρέσει και νά έπεξεργαστεί τά «λάθη», τη στενομυαλιά και τη μικροψυχία διαφορετικών ιστοριογραφικών παραδόσεων (ο λόγος κυρίως για την τεκμηρίωση του Σπύρου Άσδραχά και του Νίκου Καραπιδάκη), δείχνοντας —άίρετικά άραγε— ότι τό μέτρο της έλευθερίας του ιστορικού είναι τό ίδιο τό άντικείμενό του, ο άνθρωπος.

Τό έργο αυτό συγκροτεί, εν τέλει, μιά σχολή ιστορικής σκέψης ή όποία ύποστηρίζει, άλλοτε πío γενναία άλλοτε πío άτολμα, άλλοτε ρητά άλλοτε ύπαινκτικά, ότι ή οικονομική ιστορία είναι μιά συνολική ιστορία πού άφορā όλους τους ιστορικούς, και όπωσδήποτε ένας άκόμη τρόπος νά βλέπεις τον άνθρωπο: μιά αισιόδοξη δηλαδή ιστορία, άφου, όσο ύπάρχουν κοινωνίες ανθρώπων και γενιές ιστορικών, μοιάζει νά μην έχει τέλος. Και σέ μιά έποχή όπου ο κόσμος των έλλήνων ιστορικών όργώνεται από συντηρητικές άδράνειες, διανοητικούς έγωκεντρισμούς και έφηβικές άψιμαχίες, αυτοί άκριβώς οι δύο «ούμανισμοί» είναι νομίζω ή σοβαρότερη κατάθεση των συντελεστών του βιβλίου, και κυρίως του ιστορικού και δασκάλου πού τό συνέλαβε και τό ύλοποίησε, του Σπύρου Άσδραχά.

ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ, ΙΕ΄ - ΙΘ΄ αΐ.

του Δημήτρη Δημητρόπουλου

Η ιστορική βιβλιογραφία μας πρόσφατα εμπλουτίστηκε με ένα νέο σημαντικό έργο, την *Ελληνική Οικονομική Ιστορία, ΙΕ΄ - ΙΘ΄ αιώνας*, που εκδόθηκε από τό Πολιτιστικό Ίδρυμα Όμίλου Πειραιώς. Τό έργο αποτελείται από δύο καλαισθητους, ογκώδεις τόμους, οι όποιοι εκτείνονται σέ 793 καί 455 σελίδες αντίστοιχως. Η συνολική του σύλληψη όφείλεται στόν Σπ. Ι. Άσδραχά. Ό ίδιος έχει συγγράψει καί τό μεγαλύτερο μέρος όσων κειμένων άπαρτίζουν τόν πρώτο τόμο, όπου φιλοξενοούνται καί συνεργασίες τών Νίκου Ε. Καραπιδάκη, Όλγας Κατσαρδή-Hering, Άννας Ματθαίου, Michel Sivignon, Traian Stoianovich, πού καλύπτουν έμπεριστατωμένα, ειδικά θέματα, στά όποία οι συγγραφείς τους είχαν ήδη άφιερώσει μακρόχρονη έρευνητική έργασία.

Ό πρώτος τόμος διαρθρώνεται σέ δέκα κεφάλαια πού καλύπτουν τό περιβάλλον, τό πλαίσιο λειτουργίας, τούς όρους διαμόρφωσης καί τίς εκδηλώσεις τών οικονομικών φαινομένων, τόσο στίς περιοχές πού ήταν υπό βενετική όσο καί σέ εκείνες πού τελούσαν υπό όθωμανική κυριαρχία. Ό χώρος, ό πληθυσμός, οι έπικοινωνίες καί οι μετακινήσεις τών ανθρώπινων ομάδων, τών ατόμων καί τών αγαθών, οι έπιπτώσεις τής έξουσίας τών κατακτητών επί τών κατακτημένων, ή οικονομία τής πόλης καί τής υπάιθρου, ή γεωργία καί ή κτηνοτροφία, οι άγροτικές τεχνικές καί οι καλλιέργειες, ή βιοτεχνία καί ή συντεχνιακή όργάνωση, τό έσωτερικό καί έξωτερικό έμπόριο καί οι τόποι άσκησής του, ή φορολογία καί ό ρόλος του χρήματος, οι τιμές τών προϊόντων, ή διατροφή, ή ένδυση, ή κατανάλωση συνιστούν μερικές όψεις από τό πανόραμα τής οικονομικής ζωής του ελληνικού χώρου πού ανάγλυφα παρουσιάζεται στίς σελίδες του βιβλίου.

Ό δεύτερος τόμος, τόν όποιο έχει έπιμεληθεί ή Εύτυχία Λιάτα, είναι τεκμηριωτικός καί συνοδευτικός του πρώτου. Περιλαμβάνει μιά πλούσια έπιλογή έγγραφων, σχεδίων, φωτογραφιών καί άλλου τεκμηριωτικού υλικού πού όχι μόνο υποστηρίζουν τά κείμενα του πρώτου τόμου αλλά συγκροτούν ταυτόχρονα ένα χορταστικό σώμα πηγών για τά αντικείμενα πού συζητούνται εκεί.

Η *Ελληνική Οικονομική Ιστορία* -όπως δηλώνεται καί από τόν τίτλο της- άποσκοπεί νά προσφέρει μιά συνολική θεώρηση, μιά καταγραφή τών οικονομικών φαινομένων πού εκτυλίσσονται στίς ελληνικές περιοχές, για τή μακρά περίοδο πού εκτείνεται από τόν 15ο αιώνα καί καταλήγει στήν Έπανάσταση του 1821. Η διεξοδική παρουσίαση του σπουδαίου αυτού, πυκνού μά καί αναλυτικού, έργου άπαιτεί συστηματική μελέτη καί χρόνο ικανό για νά «χωνευτούν» τά ποικίλα θέματα πού αναπτύσσονται καί συζητούνται στίς σελίδες του. Έδώ, στό πλαίσιο του σημειώματος αυτού, θά ήθελα νά σταθώ σέ κάποιες «παράπλευρες σκέψεις», για τίς όποιες ένα από τά έρεθίσματα αποτέλεσαν τόσο τά κείμενα τών δύο τόμων, όσο καί ή αναλυτική βιβλιογραφία πού τά συνοδεύει (τ. 1, σ. 675-748). Άντικείμενό τους είναι οι δρόμοι, ή μάλλον οι άτραποι, από τίς όποιες διήλθε ή συγκρότηση του σώματος τών ιστοριογραφικών εκείνων μελετημάτων για τήν οικονομική ιστορία του ελληνικού χώρου, πού πραγματεύονται τό χρονικό διάστημα μέχρι τήν ίδρυση του ελληνικού κράτους.

Μέχρι τίς αρχές λοιπόν του 20ού αιώνα οι έργασίες πού καταπιάνονταν με τήν οικονομική ιστορία τής περιόδου τής όθωμανικής καί τής βενετικής κυριαρχίας είναι σποραδικές καί δέν φαίνονται νά έντάσσονται σέ έναν συνολικό προβληματισμό για τό θέμα. Η ένασχόληση με τά ζητήματα τής ελληνικής

οικονομικής ιστορίας της περιόδου αυτής είναι, νομίζω, άπτόκοκο τῶν πολιτικῶν καί κοινωνικῶν συγκρούσεων καί τῶν ιδεολογικῶν ζυμώσεων πού ἀναπτύσσονται κυρίως ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Μεσοπολέμου καί μετά. Ἡ οικονομική ἱστορία ἀποτελέσει συστατικό τους, καθὼς οἱ ἀπαντήσεις στά ἐρωτήματα πού ἔθετε εἶχαν ἀμεση σχέση μέ τά μεγάλα ἀνοικτά ζητήματα τῆς ἐποχῆς.

Παρότι ὅμως ὁ προβληματισμός γιά τά θέματα αὐτά ἦταν γενρᾶ ἀγκιστρωμένος στά κοινωνικά αἰτούμενα, θά λέγαμε ὅτι χαρακτηρίζεται μᾶλλον ἀπό «μοναχικές» προσωπικές πορείες. Ἄς σταθῶμε στά παραδείγματα τοῦ Ἀνδρέα Ἀνδρεάδη καί τοῦ Σεραφεῖμ Μάξιμου, δύο προσώπων πού ἐκκίνησαν ἀπό διαφορετικές ἀφετηρίες ἀλλά ὑπῆρξαν καλοί κοινωνοί τῶν ιδεολογικῶν ρευμάτων καί συζητήσεων τοῦ καιροῦ τους καί ἐνέταξαν τήν οικονομική ἱστορία στά ἐνδιαφέροντά τους. Παρότι εἶχαν λοιπόν διαφορετικές προελεύσεις —ὁ πρῶτος ἀπό τήν ἀκαδημαϊκή παράδοση καί τήν πολιτική οἰκονομία, ὁ δεύτερος ἀπό τή μαχόμενη πολιτική καί μάλιστα τήν ἀριστερή μειοψηφία στό κυρίαρχο ρεῦμα τῆς κομμουνιστικῆς ἀριστερᾶς— ἐπί πολλά χρόνια δέν βρῆκαν στόν ἑλληνικό χῶρο παρά λιγοστούς συνοδοιπόρους, δέν δημιούργησαν ἰσχυρές σχολές. Τό νῆμα τῆς δουλειᾶς τους τό ξαναβρίσκουμε μόλις στά μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 1950 στή μελέτη τοῦ Ν. Σβορώνου γιά τό *Ἐμπόριο τῆς Θεσσαλονίκης τόν 18ο αἰώνα*, ἕνα ἔργο πού ἄσκησε καιρία ἐπίδραση στή νεοελληνική ιστοριογραφική παραγωγή, τό ὁποῖο ὅμως ἐπίσης γιά ἀρκετά χρόνια παρέμεινε χωρίς γραπτή ἀπόκριση. Εἶναι μάλιστα χαρακτηριστικό ὅτι, ἐνῶ ἐκδόθηκε στά γαλλικά τό 1956, στά ἑλληνικά μεταφράστηκε ἕνα ἀπόσπασμά του τό 1979 —στόν τόμο *Οἰκονομική δομή τῶν βαλκανικῶν χωρῶν 15ος-19ος αἰ.* μέ ἐπιμέλεια Σπ. Ι. Ἀσδραχᾶ— καί ὀλόκληρο σαράντα χρόνια μετά τήν πρώτη κυκλοφορία του, στά 1996 (ἐκδ. Θεμέλιο).

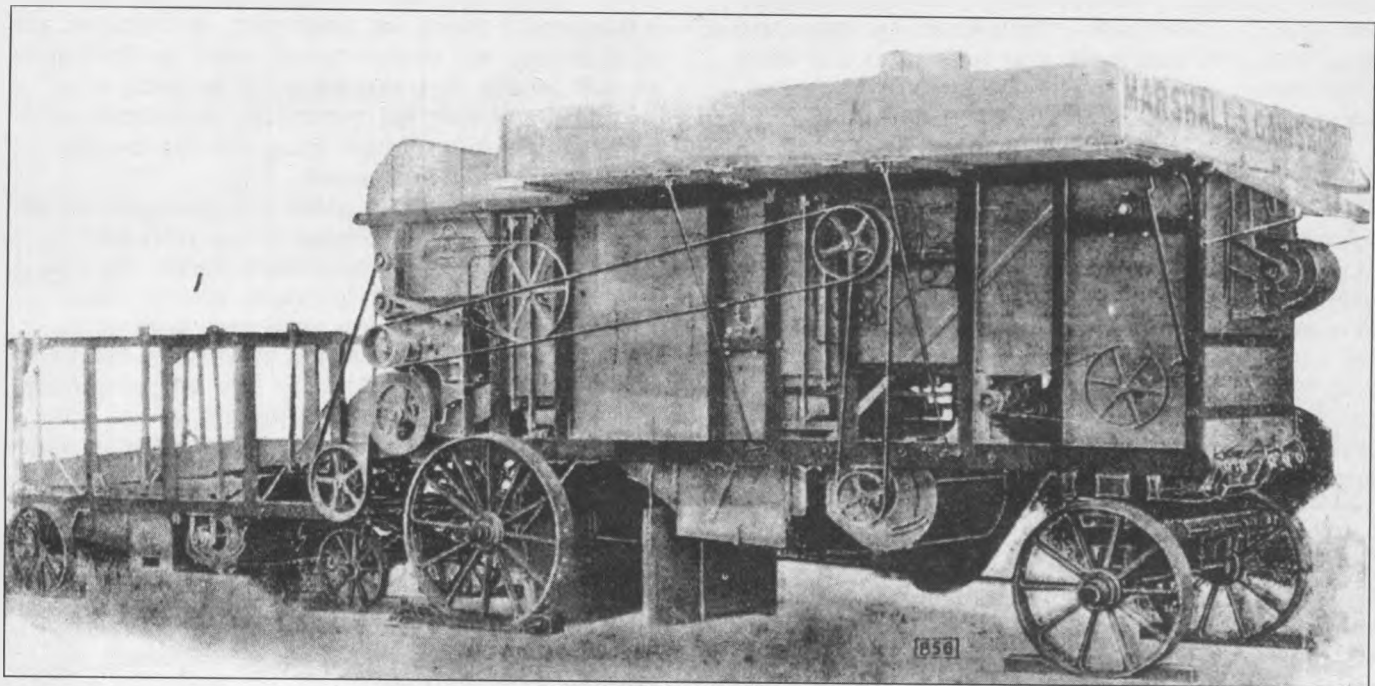
Ἀπό τά μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 1970 ἀρχίζουν νά δλέπουν τό φῶς τῆς δημοσιότητας μελέτες οικονομικῆς ἱστορίας πού κατά κύριο λόγο ἐπικεντρώνουν τό ἐνδιαφέρον τους στήν προεπαναστατική περίοδο. Ἡ Ἐπανάσταση τοῦ 1821 διαδραματίζει ἐδῶ κεντρικό ρόλο, καθὼς οἱ ἐργασίες αὐτές στήν πλειονότητά τους ἐντάσσονται στίς ἀπόπειρες διερεύνησης τῶν ὄρων καί τῶν συνθηκῶν πού ὀδήγησαν σέ αὐτήν. Φέρουν ἐπίσης τή σφραγίδα τῶν γενικότερων συζητήσεων καί διεργασιῶν πού διεξάγονται τά χρόνια αὐτά στίς γραμμές τῆς Ἀριστερᾶς. Ἄλλωστε ἡ ἐνασχόληση μέ οικονομικά θέματα ἀπό τοὺς ἱστορικούς πού ἀνῆκαν στήν Ἀριστερά ἦταν ἀπολύτως ἐναρμονισμένη μέ τήν προτεραιότητα πού ἀπέδιδε στήν οἰκονομία ἡ ιδεολογική καί πολιτική τους σκευή. Ἡ προσέγγιση τῶν οικονομικῶν φαινομένων τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας ἐγινε λοιπόν μέσω τῆς πολιτικῆς καί γιά τήν πολιτική. Ἄς σημειωθεῖ ἐδῶ μία ἀμφιθυμία

ἡ ὁποία διαπέρασε τίς ἀντιλήψεις γενεῶν Ἑλλήνων ἀριστερῶν διανοουμένων πού ἀσχολήθηκαν μέ τίς ἀνθρωπιστικές ἐπιστήμες καί ἡ ὁποία, νομίζω, ἔχει ἀφήσει ὄρατά ἴχνη καί στό ἔργο τους. Ἐνῶ ἀπό τή μία πλευρά ὁ χῶρος τῆς οἰκονομίας, οἱ ἄνθρωποι καί οἱ πρακτικές πού συνδέονταν μέ αὐτόν συνιστοῦσαν ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ συστατικό τῆς δουλειᾶς τους, ἀναγκαῖο, καί ἴσως καί γοητευτικό, ἀντικείμενο μελέτης, ἀπό τήν ἄλλη πλευρά ὅμως, τήν ἴδια στιγμή, ἀντιμετωπιζόνταν ἀπαξιωτικά.

Ὅσον ἀφορᾶ τώρα τά πεδία πού ἀπασχόλησαν τίς μελέτες τῆς ἐποχῆς, θά λέγαμε ὅτι οἱ τελευταῖες ἐστιάζονται κυρίως στή διερεύνηση ὄψεων τῆς εἰσαγωγικῆς καί ἐξαγωγικῆς ἐμπορικῆς κίνησης, ἀξιοποιώντας κατά κύριο λόγο προξενικές ἐκθέσεις ἢ ἄλλα ἐπίσημα διπλωματικά καί τελωνειακά ἀρχεῖα τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης. Ἀπό τήν ἴδια δεξαμενή ιδεῶν, πού μνημονεύσαμε παραπάνω, προέρχεται καί ἡ συζήτηση πού διεξάγεται τήν ἴδια περίπου ἐποχή γύρω ἀπό ζητήματα πού σχετίζονται μέ τή φύση τῆς γαιοπροσόδου, τό ρόλο τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς, τῶν βιοτεχνικῶν δραστηριοτήτων καί τῶν πόλεων στό πλαίσιο τῆς Ὀθωμανικῆς Ἀυτοκρατορίας. Ἡ ὑπόμνηση μελετῶν πού δημοσίευσαν τά χρόνια αὐτά ὁ Βασίλης Κρεμμυδάς, ὁ Σπύρος Ἀσδραχᾶς, ὁ Βασίλης Παναγιωτόπουλος κ.ἄ. εἶναι νομίζω ἐνδεικτική τῆς σχετικῆς προβληματικῆς.

Ἀπό τά μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 1980 οἱ ἐργασίες πού ἀσχολοῦνται μέ θέματα οικονομικῆς ἱστορίας τῆς προεπαναστατικῆς Ἑλλάδας πυκνώνουν. Οἱ μελέτες αὐτές ἔχουν κατά βάση ὡς σημεῖο ἀναφορᾶς τόν τόπο, ὁ ὁποῖος ὅμως ἐδῶ δέν ἀντιμετωπίζεται ὅπως στήν παραδοσιακή τοπική ιστοριογραφία ὡς μία ἀφ' ἐαυτῆς ἀξία τῆς ὁποίας πρέπει νά ἀναδειχθεῖ τό ἐνδοξο παρελθόν καί οἱ ἥρωισμοί τῶν κατοίκων, ἀλλά ὡς ἕνα ἀπό τά κομμάτια τοῦ μωσαϊκοῦ, ὡς ἕνα παράδειγμα πού θά προσφέρει τό δικό του λιθαράκι στή διερεύνηση γενικότερων φαινομένων καί στή συγκρότηση μιᾶς συνολικῆς εἰκόνας τῶν οικονομικῶν δομῶν.

Ὁ θεματικός κύκλος πού ἀπασχόλησε μετά τό 1985 ὅσες μελέτες οικονομικῆς ἱστορίας ἀναφέρονταν στήν ἐποχή τῆς ὀθωμανικῆς καί τῆς βενετικῆς κυριαρχίας ἦταν εὐρύς. Οἱ φορολογικῆς πρόσδοι καί ἡ διαχείρισή τους, οἱ κοινοτικοί θεσμοί, καί οἱ λειτουργίες τους, τό ἐμπόριο, ἡ ναυτιλία καί ἡ διακίνηση προϊόντων καί ἀνθρώπων, οἱ βιοτεχνικές δραστηριότητες, ὁ ρόλος τοῦ χρήματος, ὁ βαθμός ἐκχρηματισμοῦ τῆς οἰκονομίας, ὁ δανεισμός, ἡ καταχρέωση καί οἱ ἐπιπτώσεις, τό καθεστῶς ἰδιοκτησίας τῆς γῆς καί οἱ μεταβιβάσεις ἀκίνητης περιουσίας ἐντός καί ἐκτός τοῦ κύκλου συγγένειας, ὁ ρόλος τῶν ἑλληνικῶν παροικιῶν θά ἐντάσσονταν εὐκόλα σέ μία ἐνδεικτική σταχυολόγηση. Ἄς σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι ἡ ὑπαρξη διαφορετικῶν κυριάρχων καί κυριαρχιῶν σέ μεγάλες ἑδαφικές ζῶνες, κατά τή διάρκεια παράλληλων χρο-

νικῶν περιόδων, ἢ ἄλλοῦ ἢ ἐναλλαγῆ Ὀθωμανῶν καί Δυτικῶν κατακτητῶν δημιούργησαν περιοχές μέ διακριτά χαρακτηριστικά στίς οἰκονομικές καί κοινωνικές δομές τους, πού ἀντιμετωπίστηκαν μέ ἀνάλογες ὀπτικές στίς ιστοριογραφικές μελέτες τους.

Τά τελευταῖα χρόνια ἡ ἀνάπτυξη τῶν σπουδῶν οἰκονομικῆς ιστορίας πού ἐντρυφοῦν στήν πρό τοῦ 19ου αἰῶνα περίοδο σέ μεγάλο βαθμό σηματοδοτεῖται ἀπό τήν τροφοδότησή της μέ διδακτορικές διατριβές πού ἐκπονήθηκαν σέ πανεπιστήμια τῆς Ἑλλάδας καί τοῦ ἐξωτερικοῦ. Οἱ ἐργασίες αὐτές ἐπικεντρῶνταν σέ θέματα οἰκονομικῆς ιστορίας εἴτε περιλάμβαναν ὄψεις τῶν οἰκονομικῶν δρωμένων ὡς μιά σημαντική παράμετρο τοῦ ἐρευνητικοῦ μόχθου τῶν συγγραφέων τους. Στή διαμόρφωση τοῦ τοπίου στόν τομέα αὐτό καί στή θεματολογία πού κυριάρχησε, καθοριστική ὑπῆρξε ἡ συμβολή τοῦ Σπ. Ι. Ἀσδραχᾶ μέσω τῶν πολυάριθμων διδακτορικῶν διατριβῶν πού ἐπέδρασε στό πανεπιστήμιο Paris I στή Γαλλία καί τῶν θεμάτων μεταπτυχιακῶν ἐργασιῶν πού πρότεινε στούς μαθητές του.

Ἡ ποσοτική κυριαρχία τῶν διδακτορικῶν διατριβῶν –ἐργασιῶν πού ἀπό τή φύση τους ἀπολήγουν στή λήψη ἑνός ἀκαδημαϊκοῦ τίτλου καί ὑπακούουν σέ εἰδικούς κανόνες καί προδιαγραφές– καί τῶν συμπληρωματικῶν ἄρθρων, πού ἐπικουρικά γεννήθηκαν ἀπό τήν ἴδια μήτρα, ἔχει νομίζω διαμορφώσει καί τά τωρινά χαρακτηριστικά τῆς οἰκονομικῆς ιστορίας τοῦ ὑπό βενετική καί τουρκική κυριαρχία ἑλληνικοῦ χώρου. Ἔτσι σήμερα ἡ φαρέτρα μας διαθέτει ἰκανό ἀριθμό ἀναλυτικῶν σέ βάθος μελετῶν πού καλύπτουν συγκεκριμένες χρονικές περιόδους γιά ἐπιμέρους τόπους καί ζητήματα, εἶναι λιγιστές ὅμως οἱ συνθετικές μελέτες πού ἀξιοποιοῦν τόν πλοῦτο τῶν πληροφοριῶν πού ἀνέδειξαν οἱ ἐπιμέρους ἐργασίες.

Τό περιβάλλον διαμόρφωσης τῆς ιστορικῆς ἔρευνας στήν Ἑλλάδα, ἡ ἀναιμική παρουσία τῶν γειτονικῶν στήν ἱστορία ἀνθρωπιστικῶν ἐπιστημῶν –οἱ ὁποῖες προνομακά κατέφυγαν στή συνδρομή τῆς ιστορίας– οἱ πολιτικές συνθήκες πού ἐπικρατοῦσαν στόν τόπο καί οἱ συνακόλουθες ἀγκυλώσεις τῶν Φιλοσοφικῶν Σχολῶν προσέδωσαν ἕνα ἐπιπλέον χαρακτηριστικό

στις μελέτες πού αναφέρονται στά αντικείμενα πού μᾶς ἀπασχολοῦν ἐδῶ. Οἱ μελέτες οικονομικῆς ἱστορίας ἕως πρόσφατα, θεσμικά τουλάχιστον, δέν διεξάγονταν στήν Ἑλλάδα, καθώς οἱ συγγραφεῖς τους ζοῦσαν ἢ σπούδαζαν στό ἐξωτερικό –κατά πλειονότητα στή Γαλλία– ἐνῶ ἐπίσης στή χώρα μας δέν ὑπῆρχαν χώροι δεξιῶσῆς τους. Πράγματι, μέχρι τίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 1980, ἡ οικονομική καί κοινωνική ἱστορία παρέμεναν κόκκινο πανί καί ἦταν σχεδόν ἐξοβελιστέες ἀπό τό σύνολο σχεδόν τῶν ἐλληνικῶν πανεπιστημίων.

Σήμερα τό σκηνικό ἔχει ἀνατραπεῖ. Τά αντικείμενα αὐτά ἔχουν ἐνταχθεῖ στά προγράμματα σπουδῶν τῶν ἱστορικῶν τμημάτων τῶν πανεπιστημίων καί ἱστορικοί πού εἶχαν ἐντροφήσει σέ αὐτά, ὡς πανεπιστημιακοί δάσκαλοι πλέον, μεταδίδουν στούς φοιτητές τους τό ἐνδιαφέρον γιά σχετικά θέματα. Παρόλ' αὐτά, τόν τελευταῖο καιρό –ὅπως ζωηρά ἀναδείχθηκε καί στό Συνέδριο γιά τήν ἱστοριογραφία τῆς νεότερης καί σύγχρονης Ἑλλάδας πού διοργανώθηκε ἀπό τό Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν τό Νοέμβριο τοῦ 2002–

ἀρκετοί κάνουν λόγο γιά ὑποχώρηση ἢ κρίση τῶν σπουδῶν οικονομικῆς ἱστορίας. Τά εἴκοσι περίπου χρόνια πού μεσολάβησαν ἀπό τήν πρώτη ἀνθηση, σέ συνδυασμό μέ τίς εὐρύτερες πολιτικές ἀνακατατάξεις ἢ ἀνατροπές καί τίς μετατοπίσεις πού συντελέστηκαν στίς προτεραιότητες τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν, ὀδήγησαν ἴσως –μᾶλλον πρόωρα– ἀπό τόν ἐνθουσιασμό τῆς νιότης στό αἶσθημα καταπόνησης τοῦ μεσόκοπου. Ἴσως τό γεγονός ὅτι, μετά ἀπό μακροχρόνιο ἀποκλεισμό, διανύθηκε μέ ταχύτητα δρομέα μικρῶν ἀποστάσεων, δηλαδή σέ σύντομο χρονικό διάστημα ἡ ἀπόσταση ἀπό τή διεκδίκηση στήν ἀποδοχή, στήν ἐνταξη καί στήν ἐδραίωση δέν εἶναι ἄμοιρο εὐθυνῶν. Μέ αὐτή τήν ἐννοια τό ἔργο πού μᾶς χάρισε ὁ Σπ. Ι. Ἀσδραχάς καί οἱ συνεργάτες του, ἐκτός τῶν ἄλλων, ἔχει καί τό χαρακτήρα ἀποτίμησης τῆς ἕως τώρα συσσωρευμένης γνώσης, προσφέροντας συμπυκνωμένα τήν καταγραφή μιᾶς δημιουργικῆς καί γόνιμης ἐποχῆς, αὐτῆς τῶν νεανικῶν χρόνων τῆς ἐλληνικῆς οικονομικῆς ἱστοριογραφίας γιά τήν προεπαναστατική ἐποχή.

ΔΙΑΒΑΖΟΝΤΑΣ ΤΟ Η ΨΥΧΑΝΑΛΥΣΗ ΣΤΟΝ 21ο ΑΙΩΝΑ

Γ. Βασλαματζής, Ν. Χαμπέρης, Β. Φαλάρας, Δ. Κατσούλας (έπιμέλεια)
Έκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2003

του Θανάση Τζαβάρα

Μέ αυτό τον φιλόδοξο τίτλο κυκλοφόρησε πρόσφατα ένας τόμος, έκφραση του προβληματισμού σχετικά με τό μέλλον της ψυχανάλυσης, πού καταγράφει έν μέρος τουλάχιστον ένα συνέδριο της Έλληνικής Έταιρείας Ψυχαναλυτικής Ψυχοθεραπείας, πού έλαβε χώρα τό Νοέμβριο του 2000 στην Αθήνα. Μέ αυτή τήν ευκαιρία ή Έταιρεία αυτή γιορτάζει καί τά 25 χρόνια από τήν ίδρυσή της καί θά πρέπει νά υπενθυμίσουμε ότι ή Ε.Ε.Ψ.Ψ. είναι ή πρώτη ομάδα ψυχαναλυτικώς προβληματισμένων επαγγελματιών πού πήρε τή νομική μορφή μιάς Έταιρείας, στην πρόσφατη δεύτερη περίοδο τής διαδρομής τής ψυχανάλυσης στην Ελλάδα. Είναι αξιολόγου νά τονιστεί ότι σέ αυτό τόν, όπως είναι φυσικό, πολυποίκιλο καί πανσπερμικό τόμο μπορεί κάποιος νά συναντήσει πολλών ειδών προβληματισμούς, μερικοί τών οποίων αξίζουν τόν κόπο νά κρατήσουν τήν προσοχή μας. Αρχίζοντας στην ουσία από τό τέλος θά χαιρετίσουμε χωρίς άμφιβολία τήν έκτός τών τειχών ψυχαναλυτική συζήτηση γιά τό κινηματογραφικό έργο καί νά τονίσουμε τή σημαντική παρουσία σέ αυτό τό συνέδριο του έλληνικής καταγωγής έν Αμερική ψυχαναλυτή, Γεωργίου Μωραΐτη. Ο τιμώμενος προσκεκλημένος, έξω από τά λίαν ενδιαφέροντα πού αναφέρει σχετικά μέ τή σημασία γι' αυτόν αλλά καί γιά τήν ψυχανάλυση στην Ελλάδα του πατέρα του Δημητρίου Μωραΐτη, ό οποίος εισήγαγε τήν άτομική ψυχολογία του Άντλερ στόν τόπο μας, αναφέρεται καί μέ υπαινικτικό αλλά σαφή τρόπο σχετικά μέ τή διαμόρφωση τών ψυχαναλυτών τή δεκαετία του 1950, όταν μετανάστευσε στις ΗΠΑ καί εκπαιδεύτηκε στό Ψυχαναλυτικό Ίνστιτούτο του Σικάγου. Οί σαφείς του αναφορές γιά τήν ορθοδοξία τών γεροντοτέρων ή τόν δογματικό ρόλο τής επικρα-

τούσας στό Σικάγο ψυχολογίας του self του Κόχουτ (Kohut), είναι λίαν διδακτικές γιά τή θεσμική οργάνωση τών περι τά ψυχαναλυτικά ασχολουμένων καί στην Ελλάδα, ακριβώς σέ αυτή τήν προοπτική ενός δεύτερου αιώνα ψυχανάλυσης. Θά πρέπει νά τονιστεί βέβαια ότι οι ύφέρπουσες επιστημολογικές άνησυχίες σέ πολλά κείμενα του τόμου, δέν μπορούν παρά νά έγείρουν μιά σειρά άποριών. Πρέπει στην πραγματικότητα νά κατανοήσουμε τό τί μπορεί νά σημαίνει τό έρώτημα πού θέτει ό Βαλλερστάιν (Wallerstein) καί επαναλαμβάνει ό Γ. Βασλαματζής: εάν υπάρχει μιά ψυχανάλυση ή πολλές; Είναι ένα ψευδοπρόβλημα, κατά τήν έντύπωσή μας, γιά τό λόγο ότι μιά, ένωμένη καί άχραντος θεωρία δέν ανήκει στό πεδίο του επιστημονικού προβληματισμού, αλλά περισσότερο στό πεδίο τής θεολογίας ή τής ιδεολογίας. Θά ισχυριστούμε ότι ήδη στή θεωρία του Φρόντντ έμπειρείχτο ή πολυφωνία, γιατί μιά θεωρία εξελίσσεται, αλλάζει, συμπληρώνεται, χωρίς κατ' ανάγκη νά καταργεί λογικά καί χρονικά προγενέστερες προκείμενες της. Απόδειξη τούτου οι δύο συμπληρωματικές θεωρίες τής τοπογραφικής οργάνωσης του ψυχισμού στόν Φρόντντ. Έτσι, λοιπόν, είτε οι έρωτήσεις μας είναι ως πρós τήν τεχνική, είτε ως πρós τή θεωρία, είτε σέ ποικίλες εφαρμογές καί προκλήσεις, παραμένει ότι σέ κάθε στιγμή τής ψυχαναλυτικής μας ζωής καλούμαστε νά ξανα-ανακαλύψουμε τήν πρακτικο-θεωρητική μας υπόσταση. Στην πανσπερμία τών θεμάτων καί τών συγγραφέων ό αναγνώστης θά βρει ένδιαφέροντες προκλήσεις καί θά του γεννηθούν λίαν ένδιαφέροντα έρωτήματα, αρκεί νά μήν βρίσκεται παγιδευμένος στόν οποιοδήποτε προβληματισμό περι όρθης δόξας...

...ΦΙΛΟΝ ΦΑΟΣ

Τηλεφάος: Χρυσούλας Σπυρέλη, Ἀγρίνιο 2003

τοῦ Νίκου Ἀντωνάτου

Στιβαρή κι ἀληθινή γραφή, πού παραμένει κι ὅταν ἀκόμη λέει τὰ χιλιοειπωμένα. Ἄλλωστε δέν ἔχει ἀπομείνει τίποτε στήν οὐσία γιά νά λεχθεῖ πρωταρχικά.

Σκόνη τότε ἀόρατη κάθομαι δίπλα στίς λέξεις ἀφηγεῖται, καί

στῆς ἐφηβείας τήν ἀχαράκωτη φλούδα

Ἔστω μας ἡ ζωὴ ἕνας στίχος, στό βάθος βάθος νά λαμπυρίζει, νά σιγοτρέμει, μέ τήν ἀστάθεια τῆς ὑπαρξῆς καί τήν ἐπιμονή τῶν ἀστρων.

Ἦξερα πῶς ἐρχόσουν Φῶς
γι' αὐτό γινόμεν ὄλο
καί πύο πυκνό σκοτάδι.
Τώρα πού δέν ὑπάρχω πιά
πανηγυρίζουν οἱ ἐποχές!

.....
Τώρα σοῦ λέω, πού δέν ὑπάρχω πιά
μ' ἀνοίγουν τό δρόμο νά σέ φτάσω.

Σᾶς μιλάω γιά τήν ποιήτρια Χρυσούλα Σπυρέλη. Μιά τόσο καθαρή φωνή, πού ἀπ' τήν πρώτη της συλλογή ἀνοίχτηκε στους ὀρίζοντες, λές γεννημένη ἀστέρι. Μέ τὰ φτερά μιᾶς Αἰτωλίας, ἀρχέγονης, πού λάτρεψε ἀπό παιδί τούς μύθους της, καί τώρα ταπεινός της ὑπερασπιστής, μᾶς τήν προτείνει, σάν λίθο φιλοσοφική στό ποιητικό της σύμπαν μέσα. Ἔστω ἡ γῆ ἕνα ἀστέρι, κάτω ἀπ' τό μικροσκόπιο κάποιου θεοῦ, κι ἐμεῖς μεγεθυμένοι, ὑπό παρακολούθηση, καθῶς οἱ πρόγονοί μας ἀκράδαντα πιστεύαν. Κι ἐκεῖ, κάτω ἀπ' τό μικροσκόπιο, γεννιέται ἕνας μεγαλειώδης στίχος,

Δός μου τό χῶμα καί μεῖνε νερό

κλείνοντας μέσα του ὄλο τό μεγαλεῖο τῆς δημιουργίας καί ἐκτινάσσοντας στόν ἀέρα ὅλα τὰ μικροσκόπια θεῶν καί δαιμόνων. Αὐτός ὁ στίχος σ' ἕνα ποίημα διαστικτό, στενάζει ζητώντας τή συνέχεια ἢ τήν ἀουνέχειά του. Ὅλα αὐτά «στό Φῶς», τήν πρώτη ἐνότητα.

Στή δεύτερη, μέ τίτλο «Σιωπή», ξεχωρίζει ἕνα ποίημα, πού σημαδεύει ὁ μαῦρος του τίτλος: ΣΤΕΡΗΜΕΝΟΙ. Σ' αὐτό νομίζω πῶς συναντιέται ἡ λυρική εὐρωπαϊκή παράδοση εὐτυχισμένα. Σ' ἕνα ἄλλο

ποίημα τῆς ἴδιας ἐνότητας, πάλι μέ μαῦρο τίτλο: ΑΡ-ΝΗΣΗ, ἡ ποιήτρια αὐτοπροσδιορίζεται λέγοντας,

δειξτε τήν πορφυρή μου ἐσάρπα
καί πέστε τους
κοιμήθηκα μ' ἕνα ποίημα.
Δέ θά γυρίσω!

Στίχοι πού μέ γυρίζουν πίσω, σέ τόσο ἀγαπημένα μου διαβάσματα, ὥστε δέν θά μέ πιστέψετε ἂν σᾶς τά πῶ, ἀκόμη καί ἡ ποιήτρια, φοβάμαι. Στά δάχτυλά της ματώνουν ὀνόματα οἰκεῖα καί τοπωνύμια, πρόσωπα καί πράγματα, πού τρέμει μήπως τυχόν καί τά προδώσει ἢ ποιήσῃ της, ἀφήνοντάς τα ἀπ' ἔξω. Κι ἡ ἴδια, μέ τόση ἐντιμότητα τά εἰσάγει, ὥστε καί ὅταν ἀκόμη παραμένουν ἀδιάφορα στόν ἀναγνώστη, καθόλου νά μὴν ἐνοχλοῦν. Πρόκειται γιά λογαριασμούς τῆς ψυχῆς, πού ὅλους κάποτε μᾶς βαραίνουν. Γι' αὐτό καί τούς χαρίζει μιάν ὀλόκληρη ἐνότητα, τήν τρίτη, μέ τίτλο «Ἀφιερωμένα».

Ἡ γλώσσα της ἀποπνέει ὄλο τό σεβασμό πού (πρέπει νά) τῆς ὀφείλουμε, γιά ὅ,τι μᾶς δίνει καί εἶναι σέ πλήρη ἀντιστοιχία μ' αὐτό πού ἐκφράζει – κάτι πού δέν συναντᾶς πλέον τόσο συχνά. Μή διεκδικώντας καμία ἰδιαιτερότητα (εἴτε σχολῆς, εἴτε γενιᾶς κ.τ.λ.) παραμένει εὐγενικά χωνεμένη στό σῶμα τῆς ποιήσεως.

Αὕτη λοιπόν εἶναι, ἡ Χρυσούλα Σπυρέλη. Μιά γνήσια ποιήτρια, στό ξεκίνημά της, ὅσο κι ἂν ἡ ἴδια δι-στάζει νά τό πιστέψει ἀκόμη. Τό «Τηλε-φάος» της μᾶς προετοιμάζει γιά περισσότερο ποιητικό Φῶς – καί σκοτάδι. Ἔτσι πιστεύω.

ΣΤΕΡΗΜΕΝΟΙ

Κι ἦταν ὁ ἔρωτας μέσ στό πηγάδι
κρύο νερό πού δέν ἀνέβηκε
στά χεῖλη κανενός...

Καί καθρεφτίζοντας σ' ἐκεῖνο διαστικτά
τυφλοῖ καλοντυμένοι,
μέ ψευδαισθήσεις παντοκράτορα Θεοῦ
καί μέ κουβέντες μάγων δανεικές.

Κι ἦταν ὁ θάνατος καθρέφτης
πού δέν τόν ἄγγιξαν ποτέ
γιά νά τούς δώσει μάτια...

ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΠΟΧΗ ΤΟΥ ΑΚΕΛ ΑΠΟ ΤΟΝ ΑΓΩ- ΝΑ ΤΗΣ ΕΟΚΑ

Θά ήθελα νά καταθέσω, λιτά και περιεκτικά, κάποιες απόψεις για τόν άγώνα τής ΕΟΚΑ (1955-59), ώς άπάντηση στην κριτική πού μου άσκήθηκε από τόν δημοσιογράφο - έρευντή Μιχάλη Μιχαήλ (‘Ο Πολίτης, τεύχος Μαΐου), πιστεύοντας ακράδαντα στίς αρχές του γόνιμου και δημοκρατικού διαλόγου.

Έχω τήν έντύπωση ότι ό άνωτέρω συνεργάτης του Πολίτη, σέ μία προσπάθεια νά βρεΐ όπωσδήποτε ψεγάδια στον άντιαποικιακό-άπελευθερωτικό άγώνα τής ΕΟΚΑ, χάνει τό δάσος κολλώντας στά δέντρα.

Προσωπικά, ουδέποτε άρνήθηκα ότι οι σχέσεις Μακαρίου-Γρίβα ήταν προβληματικές και οι θέσεις τους συχνά αντίθετες. Ουδέποτε διατύπωσα τήν άποψη ότι στην ΕΟΚΑ ήταν «όλα ρόδινα», όπως ισχυρίζεται ό κος Μιχαήλ. Ουδέποτε άρνήθηκα τή συνεισφορά τής κυπριακής άριστεράς στην ύπόθεση τής αυτοδιάθεσης-ένωσης (στό τελευταίο μου βιβλίο μάλιστα για τόν άγώνα τής ΕΟΚΑ, έκδ. ΣΤΡΑΤΙΩΤ. ΙΣΤΟΡΙΑ, Άθήνα 2003, παραθέτω σειρά προκηρύξεων του ΑΚΕΛ πού μιλούσαν για ένωση). Δεν μπορούσα όμως νά μήν σημιτεύσω τήν όβιδιακή μεταστροφή μερίδας τής άριστεράς, πού στάθηκε έχθρικά άπέναντι στον άγώνα και κατηγορούσε τά στελέχη τής ΕΟΚΑ ώς «βαρελέτους», «δυναμιτιστές» κτλ.

Στήν Κύπρο είχαμε τό μοναδικό φαινόμενο παγκοσμίως, νά ξεσπά άντιαποικιακό-άπελευθερωτικό άγώνα κόντρα στον κατεξοχήν τότε φορέα του ίμπεριαλισμού (Μ. Βρετανία) και ή ήγεσία τής κυπριακής άριστεράς νά ταλαντεύεται ή και νά έχθρεύεται τόν άγώνα αυτό, αντί νά γίνει προστάτης. Άν ένοχλούσε ότι στρατιωτικός άρχηγός είχε αναλάβει ό (ναί!

άντικομμουνιστής) Γρίβας, ή άριστερά μπορούσε, αντί νά ποντιοπλατίξει, νά ίδρύσει τή δική της όργάνωση και νά παλέψει για τή λευτεριά. Όπως ακριβώς στον άντιφασιστικό άγώνα είχαμε τόν Ε-ΔΕΣ (συντηρητικοί-δεξιοί) και τόν ΕΛΑΣ (προοδευτικοί-κομμουνιστές). Γιατί δεν τό έκανε αυτό ή Άριστερά στην Κύπρο και έμεινε θεατής; Άν διαφωνούσε με τόν Γρίβα γιατί δεν έφτιαξε τή δική της «ΕΟΚΑ»;

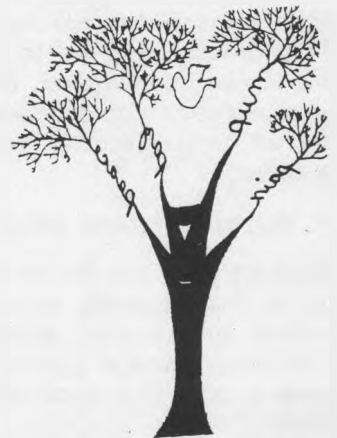
Ως προς τίς έκτελέσεις κομμουνιστών από τήν ΕΟΚΑ, έπιμένω ότι έπρόκειτο περί συνεργατών των Άγγλων. Άν έγιναν όμως τέτοιου είδους ακρότητες και με γνώμονα καθαρά ιδεολογικά κριτήρια, είναι άπαραδέκτο και κατακριτέο. Και εύχαρίστως, αν ό κος Μιχαήλ διαθέτει άποδείξεις για πραγματικά περιστατικά και πρόσωπα πού δολοφονήθηκαν, νά ανοίξει ένας γόνιμος διάλογος.

Άς αναλογιστούμε πάντως ότι καμία επανάσταση δεν υπήρξε άλάθητη και δίχως ιδεολογικές συγκρούσεις και ακρότητες, από τήν Γαλλική και τό δικό μας 1821 ώς τήν Όκτωβριανή. Και εδώ είναι ή ουσία. Ούτε ή ΕΟΚΑ υπήρξε ή τέλεια όργάνωση, ούτε τά όποια λάθη και εμπάθειες (άνθρωπινα γάρ) μπορεί νά άποφεύχθηκαν. Δεν παύει όμως νά άποτελεί τήν τελευταία μέχρι σήμερα έποποιία του Έλληνισμού, με αίτημα παλλαϊκό και δημοκρατικό (αυτοδιάθεση-ένωση) πού δυστυχώς άλλοι στό μέλλον καπηλεύθηκαν και κηλίδωσαν. Γιατί τά διαχρονικά ιδανικά ζούν, οι άνθρωποι είναι αυτοί πού τά κακοποιούν. Τέλος, προκαλεί έντύπωση ή εμπάθεια τής άριστεράς προς τό πρόσωπο του Γρίβα, άκόμη και ως στρατιωτικού. Ο «οστενοκέφαλος μωροφιλόδοξος» πού αναφέρει άπαξιωτικά ό κος Μιχαήλ, κατεξευτέλισε και έξέθεσε διεθνώς μία αυτοκρατορία (τήν Βρετανική) και ως στρατιωτικός πέτυχε τόν στόχο: τήν διεθνοποίηση του άγώνα. Προφανώς ή άριστερά δεν του συγχωρεί ότι υπήρξε άντικομμουνιστής.

Προσωπικά θά έκφραζόμουν τό ίδιο θετικά για όποιοδήποτε ήγούνταν ενός τέτοιου άγώνα, είτε κομμουνιστής ήταν, είτε συντηρητικός είτε ότιδήποτε.

Και είναι μελαγχολικό, ενώ έχουν έκφραστεί με θαυμασμό για τόν στρατιωτικό Γρίβα προσωπικότητες και κινήματα τής άριστεράς ανά τόν κόσμο (άπό τόν Φιντέλ Κάστρο μέχρι τούς Βιετκόνγκ και τά λατινοαμερικάνικα κινήματα), ή έλληνική άριστερά νά έπιμένει νά τόν καθυβρίζει και νά παλεύει νά μειώσει τόν άγώνα τής ΕΟΚΑ. Προφανώς υπό τό βάρος των ένοχών της, γιατί τήν ώρα πού έπρεπε ΑΠΕΙΧΕ από τό προσκλητήριο τής Ιστορίας.

Σταύρος Καρκαλέτσης
Ιστορικός-συγγραφέας

Ο ΑΓΩΝΑΣ ΤΗΣ ΕΟΚΑ ΚΑΙ ΟΙ ΑΠΟΨΕΙΣ ΤΟΥ κ. ΣΤ. ΚΑΡΚΑΛΕΤΣΗ

Έχω την άποψη ότι η ιστορία δεν γράφεται με άφορισμούς, ούτε με απόκριση γεγονότων. Γι' αυτό ως έρευνητής της περιόδου 1955-59 και των όσων συνέβησαν στην Κύπρο άντέδρασα σε όσα –κατά τη γνώμη μου– λανθασμένα έγραψε ο ιστορικός Σταύρος Καρκαλέτσης στο περιοδικό «Ιστορικά θέματα» (τεύχος 17, Απρίλιος 2003).

Έπειδή από την πάλη των αντιθέτων παράγεται αποτέλεσμα και έπειδή είμαι όπαδός του όρθου διαλόγου, θά σχολιάσω τά όσα γράφει ως απάντηση στο άρθρο μου πού δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Ο Πολίτης* (Μάιος 2002).

Θέλω από την αρχή νά υπογραμμίσω ότι ο συγγραφέας μέ την απάντησή του μέ απογοήτευσε διπλά.

Πρώτο, γιατί άνέμενα από έναν ιστορικό νά σχολιάσει ή νά ανατρέψει τά όσα ντοκουμέντα παρουσίασα στο άρθρο μου. Δυστυχώς αντί απάντησης αναλώνεται σε ανακύκλωση γνωστών «έπιχειρημάτων» αποφεύγοντας έπιμελώς νά άγγίξει την ουσία.

Δεύτερο (και χειρότερο), ό συγγραφέας έπαναλαμβάνει θέσεις και απόψεις και θέτει έρωτήματα τά όποια ήδη απαντούνται στο πρώτο άρθρο και ειλικρινά διερωτώμαι άν τά έχει λάβει υπόψη του. Γιατί δέν απαντούνται τά έπιχειρήματα πού παρέθεσα;¹

Έπί της ουσίας

Μπορεί ό κ. Καρκαλέτσης νά μήν άρνήθηκε ποτέ (όπως γράφει) ότι

* Ο Μιχάλης Μιχαήλ είναι δημοσιογράφος-έρευνητής, ζει και εργάζεται στη Λευκωσία. Είναι επίσης μέλος της έπιτροπής για άποκατάσταση των άδίκως δολοφονηθέντων άριστέρων στην περίοδο της ΕΟΚΑ.

οι σχέσεις Μακαρίου-Γρίβα ήταν προβληματικές ή ότι στην ΕΟΚΑ όλα ήταν ρόδινα. Ούτε άρνήθηκε την προσφορά του ΑΚΕΛ και της Άριστεράς γενικότερα στην ύπόθεση της Ένωσης.

Δέν ξέρω τί έγραψε άλλου ό συγγραφέας. Προσωπικά έκρινα εκείνο πού διάβασα και πού έδινε την εικόνα την όποια σχολίασα.²

Στό άρθρο του, όπως λέει, στηλίτευσε την «όβιδιακή μεταστροφή μερίδας της άριστεράς, πού στάθηκε έχθρικά άπέναντι στον άγώνα και κατηγορούσε τά στελέχη της ΕΟΚΑ ως “βαρελότους”, “δυναμιστές” κτλ.».

Κατά την άποψή μου ό κ. Καρκαλέτσης νιοθετεί πλήρως την (πολλές φορές άνιστόρητη) γραμμή των Συνδέσμων Άγωνιστών ΕΟΚΑ και δέν λαμβάνει καθόλου υπόψη άλλες ιστορικές μαρτυρίες και γεγονότα πού ανατρέπουν αυτές τις απόψεις.³

Η μελέτη της περιόδου πρό της 1ης Άπριλίου 1955 θά καταδείξει ότι όταν υπήρχαν πληροφορίες ότι κάτι έτοιμαζόταν στην Κύπρο ή όταν ό ραδιοσταθμός των Άθηνών έλεγε ότι ήρθε ό καιρός οι Κύπριοι νά σκεφτούν και τή λύση των όπλων, τό ΑΚΕΛ μέ ανακοινώσεις του τόνιζε ότι τέτοια εξέλιξη θά οδηγούσε στο χαντάκωμα του κυπριακού και της Ένωσης.⁴ Άρα τό ΑΚΕΛ καθόλου δέν σημείωσε όβιδιακή μεταστροφή αλλά παρέμεινε πιστό στη γραμμή του μαζικού πολιτικού άγώνα πού προωθούσε. Και υποστήριξε αυτή τή μορφή άγώνα έπειδή έκρινε ότι δέν υπήρχαν οι δυνατότητες για ένοπλη δράση.

Περί συμμετοχής του ΑΚΕΛ στον ένοπλο άγώνα

1. Επικρίνει τό ΑΚΕΛ γιατί δέν έλαβε μέρος στον ένοπλο άγώνα μέ αποτέλεσμα ό άγώνας της Κύπρου νά είναι ό μοναδικός παγκόσμια πού έγινε χωρίς τή συμμετοχή της Άριστεράς.

Στό προηγούμενο άρθρο μου απέδειξα μέ γραπτές μαρτυρίες και έγγραφα του ίδιου του Γρίβα, αλλά και άλλων της ΕΟΚΑ ότι ή ίδια ή όργάνωση απέκλεισε τό ΑΚΕΛ από τον άγώνα. Τά συνέδεα μάλιστα και μέ την ψευδή καταχώριση του Γρίβα στα άπομνημονεύματά του ότι δέν υπήρχαν έμπειροπόλεμοι Κύπριοι. Γιατί απέφυγε νά τά σχολιάσει ό κ. Καρκαλέτσης; Βεβαίως, για νά είμαστε δίκαιοι, κι έχοντας υπόψη μας τή θέση του ΑΚΕΛ δέν είμαστε καθόλου σίγουροι άν θά άπαντούσε θετικά σε μιά τέτοια πρόσκληση. Όμως άλλο τό ένα, άλλο τό άλλο.

2. Ίσχυρίζεται ότι τό ΑΚΕΛ έχθρευόταν την ΕΟΚΑ και προς τό τέλος αφήνει και την αίχμη ότι βαρύνεται μέ ένοχές για τή στάση του. Θά υποβάλω ένα έρώτημα στο όποιο έλπίζω νά έχω απάντηση: Γνωρίζει ό κ. Καρκαλέτσης ποιά ήταν ή αριθμητική δύναμη του ΑΚΕΛ εκείνη την εποχή; Γνωρίζει ότι σε πολλά χωριά (όπου ήταν κρυμμένος και διεσπαρμένος ό κύριος όγκος των άγωνιστών της ΕΟΚΑ) ή δύναμη του έφτανε μέχρι και 70% ή στή χειρότερη των περιπτώσεων ύποστηριζόταν από τό ένα τρίτο και πλέον των κατοίκων; Άν τό κόμμα αυτό πολεμούσε την ΕΟΚΑ –όπως ύποστηρίζουν οι όπαδοί της και προφανώς αποδέχεται ό συγγραφέας– θά ήταν πολύ δύσκολο νά μεθοδεύσει μαζική κατάδοση αυτών των άγωνιστών εν μία νυκτί; Και τί θά γινόταν τότε, θά έμενε ΕΟΚΑ; Γιατί δέν τό έκανε και νά πάρει και τή ρεβάνς; Αυτό από μόνο του νομίζω άπαντά σε πολλές άπορίες, αλλά θά ήταν χρήσιμο νά έχουμε τις απόψεις του κ. Καρκαλέτση.

3. Έχει υπόψη του ό συγγραφέας ότι πολλοί της ήγεσίας του κόμματος κατηγορήθηκαν χωρίς αποδείξεις –και κατηγορούνται ακόμα– ότι έπαιξαν προδοτικό ρόλο εκείνη την περίοδο; Γνωρίζει ότι δόθηκαν άντιφατικές έκδοχές για τή δράση μερικων από αυ-

τούς; Γνωρίζει ότι την ίδια στιγμή πού κατηγορούνται, την ίδια στιγμή κάποιος άλλος του δίνουν εύσημα για την πολύτιμη βοήθεια πού έδωσαν στον αγώνα; Άς διαβάσει τί έγραφε κατά καιρούς ο Νίκος Σαμψών.

4. Έρωτᾶ γιατί τό ΑΚΕΛ δέν έφτιαξε δική του ένοπλη οργάνωση άφου δέν ήθελε τόν Γρίβα νά ήγειται τής ΕΟΚΑ. Η άπάντηση είναι άπλή, διότι δέν ήταν θιασώτης τής ένοπλης μορφής πάλης! Άρα τό θέμα δέν ήταν τό ποιός ήγειτο τής οργάνωσης αλλά ή μορφή μέ τήν όποία θά διεξαγόταν ο αγώνας. Άλλωστε, ακόμα δέν έχει ξεκαθαριστεί αν τήν 1η Άπριλίου τό κόμμα γνώριζε ποιός ήγειτο του αγώνα. Αν γνώριζε, τότε πάει περίπατο ή περιβόητη μουσικότητα τής ΕΟΚΑ.

Άπό τήν άλλη είναι γνωστή ή νοοτροπία του Γρίβα ο όποιος ήταν θιασώτης τής αποκλειστικότητας, δέν ήθελε άλλους μέσα στά πόδια του. Διαβεβαιώνω τόσο τόν κ. Καρκαλέτση όσο και άλλους μέ παρόμοιες άπόψεις ότι αν τό ΑΚΕΛ προχωρούσε σέ σύσταση ένοπλων ομάδων, σήμερα θά του έπέρριπταν τήν ευθύνη για τόν έμφύλιο πόλεμο πού θά είχαμε στην Κύπρο τόν όποιο θά άρχιζε ο Γρίβας! Η έμπειρία τής Έλλάδας μάς δεβαιώνει για τό άποτέλεσμα αυτό.

Έκτελέσεις κομμουνιστών

Όσο διάβαζα τήν άπάντηση του φίλου Στ. Καρκαλέτση τόσο περισσότερο ύποψιαζόμουν ότι μάλλον δέν θά διάβασε τό άρθρο μου. Άναφερόμενος στο θέμα τής εκτέλεσης των άριστερων από τήν ΕΟΚΑ μέ καλεί, αν έχω στοιχεία πού νά άποδεικνύουν τούς ισχυρισμούς μου, νά τά δώσω στή δημοσιότητα για νά γίνει ένας γόνιμος διάλογος.

Μά, στο άρθρο μου *αφιέρωσα 845 λέξεις* άποδεικνύοντας —και πάλι μέ ντοκουμέντα του Γρίβα και συνεργατών του— ότι άνοιξε

ιδεολογικό μέτωπο μέ τήν Άριστερά. Γιατί —και πάλι— *έκανε πώς δέν τά είδε και δέν τά σχολίασε*; Βεβαίως αν τό έπιθυμεί, και ύπάρχει ή δυνατότητα, μπορούμε νά εξαντλήσουμε τό θέμα παραθέτοντας συγκεκριμένα στοιχεία και όνόματα.

Θά τόν συμβούλευα όμως κάτι. Στο διάστημα πού μεσολάβησε από τή δημοσίευση του άρθρου μου μέχρι αυτή τήν ώρα πού ο άναγνώστης διαβάσει αυτές τίς γραμμές, οι Σύνδεσμοι Άγωνιστών ΕΟΚΑ κάτω από τήν πίεση πού ένιωσαν έδωσαν στή δημοσιότητα τό πόρισμα έρευνας πού διεξήγαγαν για τό επίμαχο θέμα. Στην έρευνα τούς άπάντησε τεκμηριωμένα ο Σύνδεσμος Συγγενών των δολοφονηθέντων. Άποτέλεσμα; Έμειναν εκτεθειμένοι στα μάτια του κάθε Κύπριου για τή *μόνo-πλευρη παρουσίαση* αλλά και τά *άσπρηκτα και άντιφατικά στοιχεία* πού δημοσίευσαν. Γι' αυτό, αν ο κ. Καρκαλέτσης σκοπεύει νά άντλήσει από αυτή τήν «έρευνα» καλύτερα άς μήν τό κάνει.

Έπειδή όμως έπιμένει νά γράφει ότι *«επρόκειτο περί συνεργατών των Άγγλων»* άς μάς πει πώς και μέ βάση ποιά στοιχεία έπιμένει. Θά ήταν ένδιαφέρον νά μάθουμε. Έπαναλαμβάνω λοιπόν τήν πρό(σ)κληση.

Η έμπάθεια προς τόν Γρίβα

Συμφωνῶ άπόλυτα μέ τόν κ. Καρκαλέτση ότι καμιά επανάσταση δέν υπήρξε αλάθητη και δίχως ιδεολογικές συγκρούσεις και ακρότητες. Θά τόν καλοῦσα νά τό πει αυτό και στους έδῶ Συνδέσμους Άγωνιστών τής ΕΟΚΑ πού κάθε κριτική άποψη ή άπλή παράθεση τέτοιων άπόψεων προκαλεί τήν όργή τους και τίς κατηγορίες περι άμαύρωσης του αγώνα. Άς τούς ρωτήσει αν σημειώθηκαν ακρότητες ή ιδεολογικές συγκρούσεις και θά πάρει τήν κατάλληλη άπάντηση!

Η θέση μας —άκόμα και του

ΑΚΕΛ— εναντι του αγώνα τής ΕΟΚΑ είναι ξεκάθαρη. Τήν πρόταξα στο ύπό αναφορά άρθρο μου, τήν επαναλαμβάνω και τώρα αúτοúσια: Νιώθουμε τήν ανάγκη, γιατί *ναί* είμαστε άναγκασμένοι νά τό κάνουμε κάθε φορά πού άσκοῦμε κριτική στήν περίοδο τής ΕΟΚΑ για νά μήν... κατηγορηθούμε ότι άμαυρώνουμε και σπιλώνουμε τούς νεκρούς και τούς άγωνιστές, νιώθουμε λοιπόν τήν ανάγκη νά δηλώσουμε ότι κανένας δέν άμφιβάλλει ότι τήν εποχή εκείνη γράφτηκαν χρυσές σελίδες ήρωισμού και άνδραγαθίας (και αυτό τό έννοοῦμε). Όμως σέ καμιά περίπτωση αυτό δέν άποτελεί άνασταλτικό παράγοντα στήν άσκηση όποιασδήποτε κριτικής. Και αυτό γιατί ή περίοδος εκείνη υπήρξε *καθοριστική* για τό μέλλον του τόπου και τίς συνέπειές του πληρώνει ακόμα ή Κύπρος.

Θά πρόσθετα ακόμα ότι άναφερόμενοι στίς δολοφονίες των άριστερων τήν περίοδο εκείνη, δέν τίς χρεώνουμε στήν ΕΟΚΑ σάν τέτοια αλλά στίς μεθοδεύσεις του ίδιου του Γρίβα. Γι' αυτό τά πράγματα αλλάζουν όταν άναφερόμαστε σέ αυτόν.

Ο Γρίβας δέν γεννήθηκε τό 1955 ούτε πέθανε τό 1959. Γρίβας υπήρχε και πριν, υπήρξε και μετά, συνεπώς τό έργο του πρέπει νά κριθεί συνολικά και όχι άποσπασματικά. Και όπως έλεγαν και οι άρχαίοι πρόγονοι, μή μακαρίζεις κανένα πριν τό τέλος ή ακόμα οι τελευταίες στιγμές κάποιου είναι πού τόν κρίνουν. Και θυμίζουμε ότι πέθανε τό «σωτήριο» (για τήν Κύπρο) έτος 1974.

Εμείς έχουμε τή δική μας άποψη για τό ποιόν του άνθρώπου. Άλλά ακόμα και αν επικεντρωθούμε στήν περίοδο '55-'59, περίοδο πού κατά τόν κ. Καρκαλέτση ο Γρίβας κατεξευτέλισε και εξέθεσε διεθνώς μία άυτοκρατορία πετυχαίνοντας στον στρατιωτικό τομέα, θά ρωτούσα τά εξής:

Πώς τήν κατεξευτέλισε; Μέ τούς Άγγλους νά τόν αφήνουν νά δρᾶ παρά τό ότι μπορούσαν νά

τόν συλλάβουν ανά πάσα στιγμή; Και ἄς μὴ μοῦ πεῖ ὅτι τὸν κατηγορῶ ὡς συνεργάτη τῶν Ἀγγλων γιατί δέν ισχυρίζομαι κάτι τέτοιο. Πῶς τὴν ἐξέθεσε διεθνῶς καὶ ποιό ἦταν τὸ ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς ἐκθεσης;

Πῶς εἶναι δυνατόν νά πετυχαίνουν οἱ σκοποὶ ἑνὸς πολιτικοστρατιωτικοῦ κινήματος καὶ νά ἐπιβάλλει τὴ θέλησή του ὁ... ἡττημένος καὶ καταξευτελισμένος; Ἐλπίζω νά μὴν πάρω τὴν ἀπάντηση ὅτι στρατιωτικά πέτυχε ἀλλὰ ἀπέτυχε πολιτικά!

Καὶ κάτι τελευταῖο: Ἴσως δέν τό κατάλαβα καλά, ἀλλά ἂν ὄντως ἔχω καταλάβει καλά, θά παρακαλοῦσα τὸν συγγραφέα νά μοῦ ὑποδείξει σέ ποιό σημεῖο ἀποκάλεσα ἢ ἄφησα νά ἐξαχθεῖ τό

συμπέρασμα ὅτι ὁ Γρίβας ἦταν στενοκέφαλος καὶ μωροφιλόδοξος. Ἔστω κι ἂν ἦταν ἢ εἶται μπορεῖ νά τὸν χαρακτήρισαν ἄνθρωποι πού σχετίζονταν μαζί του, ἐγὼ δέν ἔγραψα τέτοιους χαρακτηρισμούς.

Ἀνακεφαλαιώνοντας λοιπὸν θά ἔλεγα ὅτι ὁ κ. Καρκαλέτσης ἀπέφυγε ἐπιμελῶς νά σχολιάσει τὴ σωρεία ντοκουμέντων πού παρέθεσα. Σάν νά μὴν ἔφτανε αὐτό μέ καλεῖ νά ἀπαντήσω σέ θέματα τὰ ὁποῖα ἀναφέρθηκαν –καὶ μάλιστα κατὰ πολὺ συγκεκριμένο τρόπο– στό ἄρθρο μου τοῦ Μάη 2003.

Ὅχι κ. Καρκαλέτση, ἐγὼ ἔχω ἀπαντήσει χωρὶς περιστροφές καὶ πολὺ συγκεκριμένα, ἐσεῖς δέν ἀπαντήσατε οὔτε σέ ἓνα σημεῖο τῶν γραφομένων μου, παρὰ μόνο ἀναλωθήκατε σέ φιλοσοφική θεώ-

ρηση τοῦ θέματος. Καὶ πραγματικά διερωτῶμαι ἂν ἡ ἱστορία εἶναι θέμα φιλοσοφίας ἢ πραγματικῶν γεγονότων.

Μιχάλης Μιχαήλ

1. Σέ καμιά περίπτωση δέν θέλω νά παρουσιασῶ σάν αὐθεντία. Αὐτά βρῆκα, αὐτά ἔγραψα.

2. Ἀφοῦ ἔγραψε ἀλλοῦ γι' αὐτά τὰ προβλήματα καὶ τό ΑΚΕΛ, ἄς μᾶς πληροφορήσει τί ἔγραψε.

3. Ἄλλωστε στό ἄρθρο μου σχολίασα ὅτι ἡ βιβλιογραφία πού παραθέτει εἶναι μονόπλευρη.

4. Δές ἀνακοινώσεις ΑΚΕΛ, τέλη Δεκεμβρίου 1954.

Η

ΕΠΟΧΗ
της ΑΡΙΣΤΕΡΑΣ

ΔΕΝ ΜΠΟΡΕΙΣ
ΝΑ ΔΙΑΚΡΙΝΕΙΣ
ΤΙΣ ΕΠΟΧΕΣ.
ΠΙΑ...

ΕΧΟΥΝ
ΕΝΘΡΕΙ
ΣΕ
ΜΙΑ!

Η ΕΠΟΧΗ
ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΗ ΑΝΑΡΧΙΑ, ΓΙΑ ΤΟ ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟ
εβδομαδιαία εφημερίδα
της Ανανεωτικής αριστεράς